

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, пам'яткознавства та археології.

До захисту допущено

кафедрою _____ протокол № _____ від _____
завідувач кафедри _____ Сергій Посохов _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого бакалаврського рівня вищої освіти
на тему: «Найдавніша історія Зміївщини»
Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач

(підпис)

Дмитро Ляшенко

Науковий керівник

(підпис)

Валерій Скирда

Харків – 2026

АНОТАЦІЯ

Дипломна робота присвячена археологічним пам'яткам Зміївщини від доби неоліту до раннього середньовіччя. Мета роботи - простежити історико-культурний розвиток цієї території на основі археологічних матеріалів.

Об'єктом дослідження є давнє населення Зміївщини, історія якого відображена в археологічних пам'ятках та матеріальних залишках його діяльності. Предметом дослідження є археологічні джерела Зміївщини, що дозволяють простежити хронологію, культурну належність, особливості заселення та розвиток краю від неоліту до раннього середньовіччя.

У роботі використано історичний, порівняльно-історичний, типологічний методи, а також узагальнення археологічних матеріалів. У результаті дослідження розглянуто основні археологічні пам'ятки Зміївщини та показано їх значення для вивчення давньої історії регіону.

Наукова новизна полягає в тому, що матеріали про археологічні пам'ятки Зміївщини подано як цілісний комплекс джерел. Зроблено висновок, що Зміївщина була важливою частиною басейну Сіверського Дінця, де природні умови сприяли тривалому заселенню та розвитку давнього населення.

Ключові слова: Зміївщина, Сіверський Донець, археологічні пам'ятки, археологічні джерела, неоліт, раннє середньовіччя, давнє населення, історико-культурний розвиток.

ABSTRACT

The diploma thesis is devoted to the archaeological monuments of the Zmiiv region from the Neolithic period to the Early Middle Ages. The aim of the work is to trace the historical and cultural development of this territory on the basis of archaeological materials.

The object of the study is the ancient population of the Zmiiv region, whose history is reflected in archaeological monuments and material remains of human activity. The subject of the study is the archaeological sources of the Zmiiv region, which make it possible to trace the chronology, cultural attribution, settlement features and development of the area from the Neolithic period to the Early Middle Ages.

The work uses historical, comparative-historical and typological methods, as well as the generalisation of archaeological materials. As a result, the main archaeological monuments of the Zmiiv region are examined and their importance for the study of the ancient history of the region is shown.

The scientific novelty lies in the fact that the materials on the archaeological monuments of the Zmiiv region are presented as a single complex of sources. The work concludes that the Zmiiv region was an important part of the Siverskyi Donets basin, where natural conditions contributed to long-term settlement and the development of the ancient population.

Keywords: Zmiiv region, Siverskyi Donets, archaeological monuments, archaeological sources, Neolithic, Early Middle Ages, ancient population, historical and cultural development.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ І. РАННІ ЕТАПИ ЗАСЕЛЕННЯ ЗМІЇВЩИНИ.....	14
1.1. Поселення доби неоліту.....	15
1.2. Пам'ятки енеолітичного періоду.....	18
1.3. Господарство, побут і світогляд населення неоліту та енеоліту.....	19
РОЗДІЛ ІІ. БРОНЗОВА ТА РАННЬОЗАЛІЗНА ДОБА НА ТЕРИТОРІЇ ЗМІЇВЩИНИ.....	21
2.1. Археологічні культури бронзової доби.....	22
2.2. Пам'ятки скіфського часу та ранньозалізного періоду.....	31
РОЗДІЛ ІІІ. РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗМІЇВЩИНИ.....	40
3.1. Поселення та пам'ятки черняхівської культури.....	40
3.2. Ранньослов'янське населення на території Зміївщини.....	43
3.3. Матеріальна культура ранніх слов'ян: житло, кераміка, прикраси, знаряддя праці.....	45
3.4. Салтівська культура та її вплив на місцеве населення.....	51
3.5. Археологічні свідчення давньоруського часу на території Зміївщини.....	61
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	78
ДОДАТКИ.....	85

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДІУ — Археологія і давня історія України

АДУ — Археологічні дослідження в Україні

АН — Академія наук

АН СРСР — Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік

АН УРСР — Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ГАИМК — Государственная академия истории материальной культуры

ІА НАН України — Інститут археології Національної академії наук України

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР

НАН України — Національна академія наук України

СА — Советская археология

ХА — Хазарский альманах

ХІАЗ — Харківський історико-археологічний збірник

ХНУ — Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ХНУМГ — Харківський національний університет міського господарства

ЦДІАК України — Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ДАХО — Державний архів Харківської області

ВСТУП

Дослідження давньої історії окремих регіонів України є важливим напрямом сучасної історичної та археологічної науки, оскільки дозволяє реконструювати процеси формування населення, господарських систем і культурних традицій у різні історичні періоди. Особливе значення мають території, розташовані на стику природно-географічних і культурно-історичних ареалів. До таких належить Зміївщина, що входить до басейну Сіверського Дінця. Її історичний розвиток значною мірою визначався положенням у контактній зоні між осілим населенням лісостепу та кочовими і напівкочовими спільнотами степу. Упродовж тривалого часу ця територія була простором активних міжкультурних взаємин, що проявлялося у господарських зв'язках, міграційних процесах, культурних запозиченнях і воєнних зіткненнях. Саме тому археологічні пам'ятки Зміївщини відображають складні процеси взаємодії різних етнокультурних груп та дають змогу простежити особливості розвитку регіону від найдавніших часів до раннього середньовіччя.

Обґрунтування наукової та суспільно-політичної актуальності теми зумовлена необхідністю комплексного вивчення археологічних пам'яток Зміївщини як складової частини історико-культурного розвитку Лівобережної України. В умовах сучасних наукових підходів зростає потреба в узагальненні археологічних матеріалів, їх систематизації та інтерпретації з урахуванням нових досліджень. Окрім наукового значення, дослідження має і суспільно-політичну актуальність, адже сприяє формуванню історичної пам'яті, збереженню культурної спадщини та зміцненню регіональної ідентичності.

Мета й завдання дослідження є комплексний аналіз процесів заселення та культурного розвитку території Зміївщини від доби неоліту до раннього середньовіччя на основі археологічних джерел.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

- дослідити особливості розвитку археологічних пам'яток різних епох і культур регіону;
- простежити основні етапи заселення Зміївщини від доби неоліту до раннього середньовіччя;
- охарактеризувати матеріальну культуру, господарство та поховальні обряди населення Зміївщини в різні епохи.
- визначити найбільш видатні археологічні пам'ятки на Зміївщині для різних культур і епох;
- визначити ступінь дослідженості археологічних пам'яток Зміївщини в межах обраних хронологічних рамок дослідження.

Об'єктом дослідження є археологічні пам'ятки Зміївщини, які відображають заселення та розвиток регіону від доби неоліту до раннього середньовіччя. До них належать поселення, городища, кургани, могильники, окремі речові знахідки та інші археологічні матеріали, пов'язані з життям давнього населення краю.

Предметом дослідження є особливості заселення та історико-культурного розвитку Зміївщини, які можна простежити за археологічними матеріалами. У роботі розглядаються культурна належність пам'яток, характер матеріальної культури, господарства, побуту, поховальних обрядів та зв'язків населення регіону в різні історичні періоди.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від VII тис. до н. е. до X ст. н. е. Такий часовий діапазон зумовлений наявністю на території Зміївщини археологічних пам'яток, що відображають основні етапи заселення регіону — від неоліту та до раннього середньовіччя.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію сучасної Зміївської громади Харківської області та прилеглі райони басейну Сіверського Дінця.

Історіографічний огляд літератури. Історіографія археологічного вивчення Зміївщини представлена працями українських та зарубіжних дослідників, присвяченими вивченню найдавніших культур Східної Європи, басейну Сіверського Дінця, Лівобережної України та Харківщини загалом. Значний внесок у розробку проблеми зробили археологи, які досліджували пам'ятки неоліту, енеоліту, доби бронзи, раннього залізного віку та раннього середньовіччя. Водночас слід зазначити, що комплексне узагальнення археологічних матеріалів саме території Зміївщини досі залишається недостатньо розробленим.

Перші відомості про археологічні старожитності Харківщини, а отже й сучасної Зміївщини як складової цього регіону, належать до XIX ст. Одним із перших дослідників був В. В. Пассек, який у своїх працях зафіксував численні кургани, городища та поселення Харківської губернії, звернув увагу на їх концентрацію у долинах річок та окреслив перспективи подальших досліджень регіону¹. Саме його праці започаткували описовий етап накопичення відомостей про археологічні пам'ятки Слобожанщини.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. важливу роль у вивченні старожитностей краю відіграли польові дослідження курганів. Зокрема, К. М. Мельник опублікував результати розкопок курганів у Харківській губернії, що стали важливим джерелом для подальшого дослідження поховальних пам'яток регіону².

У середині XX ст. археологічне вивчення басейну Сіверського Дінця набуває системного характеру. Провідне місце посідають праці Б. А. Шрамка, насамперед монографія «Древности Северского Донца», у якій узагальнено

¹ Пассек В. В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник. 1838. Т. 3; Пассек В. В. О древностях Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. 1839. № 19.

² Мельник Е. Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии в 1900–1901 гг. // Труды XII Археологического съезда. Москва, 1905. Т. 1.

багаторічні польові дослідження та подано характеристику основних археологічних пам'яток регіону¹. Саме Б. А. Шрамко одним із перших розглянув Сіверський Донець як окремий археологічний мікрорегіон із власною системою поселень, городищ, могильників і курганів. Важливе значення мають також матеріали Донецької експедиції, що зберігаються в архіві Інституту археології НАН України².

Проблематика раннього залізного віку та скіфського часу у басейні Сіверського Дінця була розвинена у працях П. Д. Либерова, який досліджував пам'ятки скіфського часу лісостепового Лівобережжя³. Подальший розвиток цієї тематики пов'язаний із роботами Д. С. Гречка, який проаналізував населення скіфського часу на Сіверському Дінці та етнокультурні процеси Дніпровського лісостепового Лівобережжя⁴. Праці зазначених авторів дозволяють розглядати пам'ятки Зміївщини як складову ширших процесів заселення лісостепової зони.

Окремий напрям становлять дослідження черняхівської культури. Значний внесок у вивчення цієї проблематики зробили О. Г. , який досліджував пам'ятки черняхівської культури в басейні Сіверського Дінця⁵, а також Б. В. Магомедов, автор фундаментальної монографії «Черняховская культура. Проблема этноса»⁶. Ці праці мають важливе значення для інтерпретації матеріалів черняхівського часу на території Зміївщини.

Для вивчення ранньослов'янського та ранньосередньовічного періодів вагоме значення мають праці В. Д. Барана, Д. Н. Козака, Р. В. Терпиловського, О. М. Приходнюка та О. В. Сухобокова, присвячені

¹ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. 409 с.

² Шрамко Б. А. Отчет об археологических разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 г. // НА ІА НАНУ. Ф. е. 1956/19. 177 арк., 120 табл.

³ Либеров П. Д. Памятники скифского времени лесостепного Подонья. Москва: Наука, 1965. С. 85 с.

⁴ Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ: Інститут археології НАН України, 2010. 286 с; Гречко Д. С. Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя скіфського часу. Київ: ІА НАН України, 2021. С. 286 с.

⁵ Дьяченко О. Г. Пам'ятки черняхівської культури в басейні Сіверського Дінця // Археологія. 1980. Вип. 35. 74 с.

⁶ Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin, 2001. 290 с.

проблемам походження слов'ян, розвитку слов'янських культур та заселенню Лівобережної України у I тис. н. е.¹ Дані дослідження створюють важливе теоретичне підґрунтя для аналізу пам'яток раннього середньовіччя на території Зміївщини.

Важливим блоком історіографії є праці, присвячені неоліту, енеоліту та добі бронзи. Серед них насамперед слід виділити дослідження Д. Я. Телегіна про дніпро-донецьку культуру², роботи В. О. Манька з неоліту Південно-Східної України³, а також узагальнюючі праці В. В. Отроценка, І. В. Клочка та С. С. Березанської, присвячені культурним процесам доби бронзи на території України⁴. Для порівняльного аналізу важливими є також праці зарубіжних дослідників J. P. Mallory, D. Q. Adams та E. E. Kuzmina, у яких розглядаються індоєвропейські та індоіранські етнокультурні процеси доби бронзи⁵.

Особливу цінність для дослідження мають праці, безпосередньо присвячені археології Харківщини та Зміївщини. Насамперед це узагальнююче видання О. В. Бандуровського та Ю. В. Буйнова «Курганы скифского времени Харьковской области», у якому систематизовано пам'ятки регіону за періодами та районами⁶. Важливе значення мають також звіти І. В. Голубевої та М. В. Любичева щодо багаточислового поселення «Колесники» Зміївської громади⁷, матеріали розвідок В. І. Квітковського та Г. Є. Свистуна у Зміївському районі⁸, а

¹ Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Альтернативи, 1998. 140 с; Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ, 1991. 335 с; Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е. Київ, 1987. 230 с; Приходнюк О. М. Пенківська культура. Київ, 1998. 170 с; Сухобоков О. В. Слов'яни Дніпровського Лівобережжя. Київ: Наукова думка, 1975. 165 с.

² Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. Київ: Наукова думка, 1968. 258 с.

³ Манько В. О. Неоліт Південно-Східної України. Київ, 2006. 280 с.

⁴ Отроченко В. В. Проблеми періодизації культур доби бронзи України. Київ, 2001. 290 с; Клочко І. В. Озброєння та військова справа доби бронзи на території України. Київ, 2006. 337 с; Березанська С. С. Зрубна культура на території України. Київ: Наукова думка, 1982. 209 с.

⁵ Mallory J. P. In Search of the Indo-Europeans. London, 1989. 288 p; Mallory J. P., Adams D. Q. Encyclopedia of Indo-European Culture. London; Chicago, 1997. XLVI, 829 p; Kuz'mina E. E. The Origin of the Indo-Iranians / ed. by J. P. Mallory. Leiden; Boston: Brill, 2007. XVIII, 762 p.

⁶ Бандуровський А. В., Ю. В. Буйнов. Курганы скифского времени. Київ: ІА НАНУ, 2000. 236 с.

⁷ Голубева І. В., Любичев М. В. Звіт про дослідження поселення «Колесники» Зміївського району Харківської області у 2012 р. Харків, 2012. Рукопис.

⁸ Квітковський В. І., Свистун Г. Є. Розвідки в Зміївському та Печенізькому районах // Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 247–250.

також результати досліджень поселення «Мохнач-Х», опубліковані М. І. Саяним, В. В. Колодою та Г. Є. Свистуном¹.

Окремо слід відзначити довідкове видання «Справочник по археологии Украины. Харьковская область», укладене Б. А. Шрамком, В. К. Михеєвим та Л. П. Грубник-Буйновою, яке є важливим інструментом для локалізації та короткої характеристики археологічних пам'яток регіону². Таким чином, історіографія археологічного вивчення Зміївщини має багаторівневий характер. Вона включає як загальні праці з археології України та басейну Сіверського Дінця, так і спеціальні дослідження окремих пам'яток Зміївського району. Попри значну кількість публікацій, комплексне узагальнення археологічних матеріалів Зміївщини від неоліту до раннього середньовіччя залишається актуальним науковим завданням.

Аналіз джерел роботи становлять археологічні матеріали – результати розкопок поселень, могильників, курганів, а також знахідки предметів матеріальної культури: кераміки, знарядь праці, прикрас. Джерела можна класифікувати на поселенські, поховальні та виробничі комплекси. Їх аналіз дає змогу реконструювати господарство, соціальну структуру та світогляд населення різних історичних епох.³

Важливе місце у джерельній базі посідають писемні джерела, які доповнюють археологічні матеріали та дозволяють ширше інтерпретувати речові комплекси. До них належать літописні пам'ятки⁴, наукові узагальнення та праці історико-археологічного характеру, у яких висвітлюються питання

¹ Саяний М. І., Колода В. В., Свистун Г. Є. Поселення «Мохнач-Х» в околицях городища Мохнач // Харківський історико-археологічний збірник. 2020. Вип. 25. С. 51–63. 156 с.

² Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. Киев: Наукова думка, 1977. 504 с.

³ Археологія України: курс лекцій: навч. посібник / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ: Либідь, 2005. 502, [1] с.: іл.

⁴ Повість временних літ: літопис / за ред. В. В. Яременка. Київ: Веселка, 1990. С. 3–15.

історичного розвитку населення Лівобережної України та басейну Сіверського Дінця.¹

Для вивчення ранньосередньовічного населення важливе значення мають праці, присвячені походженню та розвитку слов'янських племен, формуванню їх матеріальної культури та процесам заселення території сучасної України. Зокрема, цінними є дослідження В. Д. Барана, Д. Н. Козака та Р. В. Терпиловського, у яких розглядаються питання етногенезу слов'ян та розвитку слов'янських археологічних культур.²

Для дослідження давньоруського періоду важливими є літописні джерела та праці П. П. Толочка, присвячені історії Київської Русі. Вони містять відомості про політичний, соціально-економічний і культурний розвиток давньоруських земель та мають значення для реконструкції історичного контексту пам'яток басейну Сіверського Дінця.³

Особливу цінність для вивчення археології Харківщини мають дослідження Б. А. Шрамка, у яких висвітлено старожитності Сіверського Дінця, характеристику поселень, городищ і матеріальної культури регіону. Це має безпосереднє значення для вивчення давньої історії Зміївщини.⁴

Таким чином, поєднання археологічних матеріалів із писемними та науковими джерелами створює належну основу для комплексного дослідження давньої історії Зміївщини, дозволяє простежити етапи заселення краю, розвиток господарства, матеріальної культури та історико-культурних процесів у різні історичні періоди.

¹ Літопис руський / за ред. Л. Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 335 с.

² Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Альтернативи, 1998. 335 с; Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ, 1991. 139 с.

³ Толочко П. П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996; Літопис руський / за ред. Л. Є. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 360 с.

⁴ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962. 409 с.

Методологія дослідження. Методологічну основу роботи становить принцип історизму, який передбачає розгляд археологічних пам'яток Зміївщини в контексті конкретних історичних умов їх виникнення та розвитку, а також системний підхід, що дає змогу аналізувати археологічні комплекси як взаємопов'язані елементи історичного процесу. Важливе значення має також комплексний підхід, який дає змогу поєднувати археологічні джерела та наукову літературу для вивчення давнього населення регіону.

Методи дослідження. У дослідженні використано як загальнонаукові, так і спеціальні історико-археологічні методи. Метод аналізу застосовано для опрацювання археологічних джерел, наукової літератури та виокремлення особливостей окремих пам'яток і культурних комплексів. Метод синтезу використано для узагальнення отриманих даних і формування цілісного уявлення про заселення та культурний розвиток на території Зміївщини. Порівняльно-історичний метод дав змогу зіставити пам'ятки різних періодів і виявити спільні та відмінні риси в розвитку населення регіону. Типологічний метод використано для класифікації археологічних знахідок, зокрема кераміки, знарядь праці, прикрас і поховальних комплексів. Стратиграфічний метод застосовано для визначення послідовності культурних нашарувань і уточнення хронології пам'яток. Історико-генетичний метод дав змогу простежити зміни в матеріальній культурі та основні етапи розвитку населення Зміївщини від неоліту до раннього середньовіччя.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи полягає у здійсненні комплексного узагальнення археологічних матеріалів щодо території Зміївщини від доби неоліту до раннього середньовіччя на основі сучасного стану історіографії та джерельної бази. У роботі вперше в межах одного дослідження систематизовано відомості про пам'ятки неоліту, енеоліту, доби бронзи, ранньозалізного віку та ранньосередньовічного часу на території сучасної Зміївської громади й суміжних ділянок басейну Сіверського Дінця.

Уточнено роль природно-географічного чинника у формуванні поселенської мережі регіону, зокрема значення долини Сіверського Дінця, його терас, заплав та приток як осередків тривалого заселення населення різних археологічних епох

Набуло подальшого розвитку питання культурно-історичної динаміки Зміївщини: простежено зміну археологічних культур і локальних груп населення від неолітичних спільнот до слов'янських та салтівських пам'яток раннього середньовіччя, а також визначено місце регіону в системі контактів між лісостепом і степом. Також у роботі приділено увагу розвитку сільського господарства від однієї археологічної культури до іншої, зокрема еволюції способів обробітку землі, господарських практик та поступовому вдосконаленню технологій виготовлення керамічного посуду. Простежено зміни у формах посудин, складі глиняної маси, способах ліплення, випалу та орнаментатії, що відображають загальний рівень господарського й культурного розвитку населення різних історичних епох.

У роботі узагальнено матеріали досліджень на території Зміївської громади, зокрема щодо пам'яток Мохнача, Колесників, Лиману, городище «Коропове» Бірок та інших пунктів, що дозволило конкретизувати особливості багатошарового заселення регіону та його археологічного потенціалу

Структура роботи зумовлена метою, завданнями та логікою дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Така побудова дає змогу послідовно розглянути археологічні пам'ятки Зміївщини від доби неоліту до раннього середньовіччя.

РОЗДІЛ І. РАННІ ЕТАПИ ЗАСЕЛЕННЯ ЗМІЇВЩИНИ

Даний розділ присвячено найдавнішим етапам заселення Зміївщини та прилеглої частини басейну Сіверського Дінця. У ньому розглядаються не лише загальні ознаки неолітичної доби, а передусім ті археологічні матеріали, які дають змогу простежити раннє освоєння цієї території, характер кам'яної індустрії, особливості керамічного виробництва, прикрас і стратиграфії неолітичних пам'яток.

1.1. Поселення доби неоліту

Неоліт на території України був перехідним етапом від пізньомезолітичних до нових форм господарства.¹ У цей час удосконалювалася обробка каменю, поширювалися шліфування, пиляння, свердління, з'являлася ліпна кераміка та нові побутові навички.² У басейні Сіверського Дінця ці процеси мали місцеві особливості, бо розвиток населення залежав від природних умов річкових долин, терас, заплав і доступу до сировини. Загалом неолітичні матеріали регіону датуються VII–IV тис. до н. е., хоча окремі комплекси могли мати власну хронологію. Для населення Подонців'я важливими залишалися кам'яні й кістяні знаряддя, частина яких продовжувала мезолітичні традиції.³ Водночас поширювалися масивніші рубальні вироби, зокрема трапецієподібні сокири та сокири-мотики видовжено-овальної форми. Їх виготовляли шляхом оббивання, підправлення робочого краю і часткового шліфування. Такі знаряддя показують поступове ускладнення техніки обробки каменю в неолітичну добу⁴ (Рис. 1).

За узагальненими археологічними даними, на території України відомі численні неолітичні поселення, зокрема в басейнах Сіверського Дінця, Дніпра,

¹ Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2008. С. 53–69.

² Залізняк Л. Л. Первісна історія України: навч. посібник. Київ: Вища школа, 1999. С. 88–104.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков: Издательство Харьковского государственного университета, 1962. С. 56–72.

⁴ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. Київ: Наукова думка, 1968. С. 48–52.

Південного Бугу та Дністра.¹ Для басейну Сіверського Дінця показовими є матеріали з району хут. Нижньо-Герасимівського на правобережжі р. Деркул, де виявлено скребки, ножеподібні пластини, різці та сокиру-мотику. Ці знахідки важливі для порівняння з іншими неолітичними пам'ятками Харківщини, оскільки вони демонструють спільні риси кам'яної індустрії населення регіону. Сокири та інші рубальні знаряддя були важливими виробами неоліту, бо їх використовували для обробки дерева, будівництва жител і виготовлення побутових речей. На відміну від ножів, скребків і пластин, сокири та долота обробляли ретельніше: їх підправляли і шліфували.² Свердління в цей час ще застосовувалося обмежено, а ширше поширилося вже в добу міді та бронзи. Такі прийоми показують рівень виробничих навичок неолітичного населення (Рис. 2).³

Однією з головних ознак неоліту стала поява ліпної кераміки. Вона дала змогу зберігати продукти, готувати їжу та краще організовувати побут. Посуд виготовляли вручну, без гончарного круга, переважно у формі горщиків. Глину змішували з піском, дрібним камінням, товченими мушлями або органічними домішками, щоб посуд не тріскався під час сушіння й випалу. Саме склад глини, спосіб ліплення та характер випалу є важливими ознаками для визначення часу і культурної належності неолітичних пам'яток.⁴ (Рис. 3).

Неолітичний посуд часто прикрашали ямками, гребінцевими відбитками, наколами, лініями та штампами. Такі орнаменти могли мати не тільки декоративне, а й певне символічне значення. Важливе місце в матеріальній культурі займали також прикраси з кістки, рогу, зубів тварин, мушель і каменю. Вони могли бути не лише елементами вбрання, а й мати оберегове або соціальне значення (Рис. 4). Для басейну Сіверського Дінця показовими є знахідки мушель

¹ Бібіков С. М. До 50-річчя археологічної науки на Україні // Археологія. 1968. Т. XXI. С. 13.

² Бібіков С. М. До 50-річчя археологічної науки на Україні // Археологія. 1968. Т. XXI. С. 13.

³ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура... С. 48–52.

⁴ Смирнов О. С. Нові неолітичні пам'ятки у верхній течії Сіверського Дінця // Археологія. 1986. № 53. С. 45–48.

та їхніх фрагментів. Вони могли використовуватися як у побуті, так і для виготовлення прикрас. Кам'яні прикраси були складнішими у виробництві, бо потребували шліфування, полірування або свердління, тому могли мати особливу цінність. Їхній орнамент у вигляді насічок і простих геометричних мотивів перегукується з орнаментом неолітичної кераміки.¹ (Рис. 5).

Окреме значення мають поховальні комплекси, де прикраси трапляються у певному археологічному контексті. Для дніпро-донецького культурного кола відомі поховання з прикрасами з кістки, каменю та мушель. Це дозволяє говорити про символічну роль особистих речей і можливі соціальні відмінності всередині колективу. Важливою для вивчення неолітичних пам'яток є стратиграфія, бо вона допомагає відокремити неолітичні матеріали від інших нашарувань і зрозуміти характер заселення. Більшість таких пам'яток розташовувалася на терасах, піщаних підвищеннях, біля стариць і річкових долин, тобто в місцях, зручних для доступу до води, риби та мисливських ресурсів.²

Культурний шар неолітичних стоянок зазвичай був невеликим. У ньому трапляються крем'яні вироби, уламки кераміки, кістяні предмети, вуглисті частинки та інші сліди діяльності людини. Це може свідчити про короткочасне або сезонне використання поселень. Загалом неолітизацію басейну Сіверського Дінця слід розглядати як поступовий процес: старі мисливсько-рибальські традиції ще зберігалися, але поява кераміки й нових виробничих навичок уже свідчила про важливі культурні зміни.

Отже, неолітичні пам'ятки Зміївщини та суміжних ділянок Сіверсько-Донецького басейну відображають ранній етап заселення регіону. Вони показують розвиток кам'яної індустрії, появу кераміки, використання прикрас і

¹ Історія та розвиток керамічного виробництва: навч. посіб. / О. В. Саввова, Г. К. Воронов, О. І. Фесенко та ін.; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2022. С. 66.

² Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура.... С. 48–52.

залежність поселень від природного середовища. Це дозволяє розглядати Зміївщину як частину ширшого неолітичного простору Північно-Східної України.¹

1.2. Пам'ятки енеолітичного періоду.

Неолітичні пам'ятки середньої течії Сіверського Дінця, зокрема на Зміївщині, слід розглядати як частину ширшого лісостепового Подонців'я. Їхнє розташування було пов'язане з природними умовами річкової долини: терасами, піщаними підвищеннями, старицями та місцями, зручними для рибальства, полювання і сезонного проживання. Саме тому давні стоянки концентрувалися біля Сіверського Дінця та його приток.² За матеріалами довідкової археологічної літератури, у районі Лиману та Мохнача зафіксовано низку різночасових поселень і стоянок, серед яких особливе місце займають об'єкти доби неоліту та наступних епох. Для Лиману важливими є пам'ятки, розташовані поблизу озер і на піщаних підвищеннях лівобережжя Сіверського Дінця; у районі Мохнача також відома неолітична стоянка, що підтверджує тривале освоєння цієї частини долини ще з ранніх етапів давньої історії регіону.³ Неолітичні матеріали верхньої та середньої течії Сіверського Дінця показують, що цей регіон входив до зони лісостепового неоліту, для якого характерні крем'яні вироби та ліпна кераміка. Для Зміївщини ці пам'ятки важливі тим, що вони дозволяють простежити місцеві особливості заселення річкової долини. Поселення переважно тяжіли до водних об'єктів, піщаних терас і дюн, які були зручними для стоянок.⁴ Пам'ятки поблизу Коропового, Лиману, Мохнача, Височинівка та інших пунктів Зміївського району засвідчують багат шарове використання цієї території. Частина з них пов'язана безпосередньо з неолітом, інші з бронзовою добою, скіфським часом, черняхівською або салтівською культурою. Під час аналізу таких пам'яток не

¹ Манько В. О. Розвиток неолітичних культур... С. 152–170.

² Ногін Є. В. Природне середовище... С. 52–55.

³ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. Киев: Наукова думка, 1977. С. 76–77.

⁴ Смирнов О. С. Нові неолітичні пам'ятки... С. 45–48.

можна автоматично відносити всі виявлені знахідки до однієї епохи або однієї археологічної культури. На одній і тій самій території могли існувати різночасові культурні нашарування, пов'язані з перебуванням різних груп населення в окремі історичні періоди. Тому кожен комплекс матеріалів потребує окремого хронологічного та культурного визначення.¹ Матеріальна культура неолітичних поселень регіону представлена передусім крем'яним інвентарем: пластинами, скребками, різцями, проколками, наконечниками та масивнішими знаряддями для обробки дерева.² Ці матеріали показують, що місцеве населення зберігало мисливсько-рибальські традиції, але поступово опановувало нові неолітичні технології.

Важливою ознакою цих змін була кераміка. Її виготовляли вручну з місцевої глини з домішками піску, органіки або товченої мушлі. Для посуду були характерні округлонні й гостродонні форми, а також простий орнамент у вигляді ямок, гребінцевих відбитків і прокреслених ліній. Поява такого посуду свідчить про ускладнення побуту та потребу в зберіганні й приготуванні їжі.³

Отже, неолітичні й ранньоенеолітичні пам'ятки Зміївщини є частиною ширшого процесу неолітизації Подонців'я. Вони показують, що зміни в господарстві, побуті й матеріальній культурі відбувалися поступово: старі мисливсько-рибальські традиції поєднувалися з новими виробничими навичками та керамічним ремеслом.⁴

1.3. Господарство, побут і світогляд населення неоліту та енеоліту.

Господарство неолітичного населення Північно-Східної України мало перехідний характер. Його основу ще становили полювання, рибальство і збиральництво, але поступово з'являлися нові навички: виготовлення кераміки,

¹ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник ... С. 75–78.

² Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура... С. 48–52.

³ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура... С. 48–52.

⁴ Манько В. О. Розвиток неолітичних... С. 152–170.

удосконалення крем'яних знарядь, перші елементи землеробства та скотарства. Для Зміївщини важливо, що ці нові риси не витіснили старі промисли одразу, а тривалий час існували разом із ними.¹

Перші землеробські навички формувалися поступово. Для обробітку ґрунту могли використовувати прості дерев'яні, кам'яні, кістяні або рогові знаряддя, зокрема мотики (Рис. 6). Для збирання рослин застосовували крем'яні вкладні серпів або ножеподібні пластини, а зерно подрібнювали зернотерками й розтиральниками (Рис. 7, 8).² Це показує, що рослинна їжа поступово набувала більшого значення в побуті населення. Скотарство також розвивалося повільно і спочатку поєднувалося з мисливством. Тому в неолітичних пам'ятках регіону простежуються як ознаки мисливсько-рибальського господарства, так і ранні риси відтворювальних форм діяльності.³

Побут населення був тісно пов'язаний із річковим ландшафтом. Поселення розміщували біля водойм, бо вода забезпечувала питні потреби, рибальство, пересування і доступ до природних ресурсів. Це добре показує пристосування давніх колективів до умов долини Сіверського Дінця. Важливою ознакою побутових змін стало й керамічне виробництво. Посуд ліпили вручну з глини з домішками піску, рослинних включень або товченої мушлі. Поверхню прикрашали ямками, гребінцевими відбитками чи прокресленими лініями (Рис. 12, 13).⁴ Для стоянок басейну Сіверського Дінця характерні гостродонні та округлодонні товстостінні горщики, зручні для тимчасового або напівосілого побуту.⁵

Кам'яний інвентар також свідчить про поєднання старих і нових традицій. Поряд із пластинами, різцями та скребками поширювалися більші знаряддя для

¹ Непріна В. І. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. 1982. № 41. С. 3–15.

² Непріна В. І. До вивчення неолітичної доби... С. 3–15.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 56–72.

⁴ Історія та розвиток керамічного виробництва... С. 66, 72.

⁵ Манько В. О. Розвиток неолітичних культур... С. 152–170.

деревообробки й господарських робіт. Поступове використання шліфування показує ускладнення виробничих навичок. Соціальний устрій неолітичного населення можна визначати лише обережно.¹ Ймовірно, це були родові або родинно-групові колективи, але прикраси, особисті речі, знаряддя й поховальний інвентар можуть свідчити про поступове виокремлення особистого майна.²

Світоглядні уявлення найкраще простежуються за поховальними пам'ятками. Прикраси, вохра, посуд або знаряддя у похованнях можуть вказувати на уявлення про потойбічне життя, роль предків і символічне значення речей. Але такі висновки потрібно робити обережно, бо археологія фіксує лише матеріальні сліди обряду. Отже, господарство, побут і світогляд населення неоліту та енеоліту на Зміївщині формувалися в тісному зв'язку з природним середовищем Сіверського Дінця. Основу життя ще становили полювання, рибальство і збиральництво, але поступово з'являлися землеробство, скотарство, кераміка і складніші прийоми обробки каменю.³

Отже, у першому розділі простежено, що Зміївщина була важливим мікрорегіоном басейну Сіверського Дінця, де природні умови сприяли тривалому заселенню з доби неоліту. Пам'ятки Лиману, Мохнача, Коропового, Пролетарського та інших пунктів засвідчують багаторазове освоєння річкових терас і піщаних підвищень у різні епохи. Аналіз матеріальної культури показує поступовий розвиток крем'яної індустрії, керамічного виробництва, ранніх форм землеробства й скотарства. У сукупності ці матеріали дозволяють розглядати Зміївщину як частину ширших процесів неолітизації лісостепового Подонців'я, але з власними локальними особливостями, пов'язаними з долиною Сіверського Дінця та її природними ресурсами.⁴

¹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура... С. 59.

² Непріна В. І. До вивчення неолітичної доби на території... С. 3–15.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 56–72; Ногін Є. В. Природне середовище... С. 52–55.

⁴ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 76–77; Манько В. О. Розвиток неолітичних культур... С. 152–170.

РОЗДІЛ II. БРОНЗОВА ТА РАННЬОЗАЛІЗНА ДОБА НА ТЕРИТОРІЇ ЗМІЇВЩИНИ

Перед розглядом археологічних культур бронзової доби важливо звернути увагу на ті зміни, які поступово відбувалися в господарстві, побуті та виробничих навичках давнього населення. Цей період не був різким розривом із попередньою епохою, адже кам'яні знаряддя ще довго зберігали своє значення поряд із першими металевими виробами. Саме тому матеріали поселень, поховальних комплексів і окремих знахідок дають змогу простежити, як населення поступово переходило до нових технологій, освоювало обробку металу, удосконалювало кам'яні вироби та розвивало різні форми господарської діяльності.

2.1. Археологічні культури бронзової доби

Бронзова доба настала не відразу після неоліту, а через проміжний етап, який називають енеолітом, або мідно-кам'яним віком. У цей час люди спочатку навчилися обробляти мідь холодним куванням, тобто сплющували її кам'яними знаряддями. Але справжній перехід до епохи металів був пов'язаний уже з освоєнням плавлення міді.¹ Перші мідні вироби були міцнішими за кам'яні, але не завжди зручнішими. Кам'яні ножі часто залишалися гострішими, а мідні могли легко деформуватися. Тому кам'яні знаряддя ще довго використовувалися поряд із мідними. Мідь була корисною для роботи зі шкірою, тканиною і деревом, а камінь залишався зручним для обробки кістки, рогу та мушель.²

У добу бронзи кам'яні знаряддя також не зникли. Їх продовжували вдосконалювати: краще шліфували поверхню, робили отвори для держака, що

¹ Археологія України: курс лекцій: навч. посіб. / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ: Либідь, 2005. С. 153–155.

² Там само...

полегшувало використання сокир та інших знарядь. Тому перехід до металу був поступовим, а кам'яні й мідні вироби ще тривалий час існували.¹

Давньоямна культура

У 1901 р. В. О. Городцов відкрив давньоямну культуру в Ізюмському повіті Харківської губернії. На території сучасної Зміївської громади її поховання поки що офіційно не зафіксовано, але це не виключає перебування носіїв цієї культури в регіоні. Давньоямна культура пов'язана з ямним поховальним обрядом під курганом, який став характерним для степової зони ранньої бронзи.² Поселення давньоямної культури в басейні Сіверського Дінця, ймовірно, не були укріпленими. Вони більше відповідали рухливому або напівкочовому способу життя, пов'язаному зі скотарством. Тому головними археологічними ознаками цієї культури залишаються курганні поховання, а не великі стаціонарні поселення.³ Ймовірні поселення могли розміщуватися біля річкових долин, заплав і відкритих ділянок, зручних для випасу худоби та сезонного проживання. У цьому плані Зміївщина, як частина басейну Сіверського Дінця, могла входити до зони сезонного освоєння давньоямних племен.⁴

Могильні ями переважно мали прямокутну форму. Їх перекривали колодами або дерев'яними плахами, після чого насипали курган. Небіжчика клали на спину з підігнутими ногами або на правий бік у скорченому положенні, часто головою на схід чи північний схід. У похованнях могли використовувати очерет, вугілля та вохру, що мало обрядове значення. Поховальний інвентар був

¹ Семенов С. А. Первобытная техника: опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1957. С. 87–92.

² Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. Москва, 1905. Т. 1. С. 174–225; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков: Изд-во Харьковского государственного университета, 1962. С. 73–80.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 73–80.

⁴ Археологія Української РСР: у 3 т. Т. 1: Первісна археологія... С. 336–353.

небагатим. До могили іноді клали їжу, рештки тварин, кам'яні та кістяні знаряддя, зокрема наконечники стріл, ножі, скребки й сокири (Рис. 11). Кераміка здебільшого мала круглодонну або яйцеподібну форму. Орнамент був простим або відсутнім; іноді траплялися шнурові відбитки, прямі лінії, трикутники та зигзагоподібний візерунок.¹

У заплаві Сіверського Дінця, зокрема на території Зміївської громади, використання бронзи у виробах почалося у II тис. до н. е. і тривало в перші століття I тис. до н. е. У цей час поширюється обробка металу, а також змінюються господарство і суспільне життя населення.²

У бронзовому віці кам'яні знаряддя ще активно використовувалися. Сокири, крем'яні ножі та наконечники стріл іноді траплялися навіть частіше, ніж бронзові вироби. Це пояснюється тим, що камінь був доступнішим, а бронзові речі берегли. Тому бронзова доба не означає повної заміни кам'яних знарядь, а свідчить передусім про поширення навичок роботи з металом.³ У цей час відбуваються зміни в землеробстві та скотарстві. Мотичне землеробство поступово змінюється орним, яке стає важливою галуззю господарства. Скотарство також розвивається: поряд із м'ясним використанням тварин поширюється використання молока, виготовлення молочних продуктів, обробка вовни, виробництво повсті й тканини. Розвиток землеробства, скотарства і металургії сприяв обміну між різними групами населення. Одні племена більше займалися господарством, інші, обробкою металу. Поступово з'являлися товари, які могли виконувати роль загального еквівалента. У багатьох народів таким еквівалентом була худоба.⁴

У Зміївській громаді, також, зустрічаються пам'ятки бронзової доби. Зокрема, у самому Змієві в районі Замостя, на лівому березі річки Мжа,

¹ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 81–89.

² Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 81–102.

³ Там само...

⁴ Археологія України: курс лекцій: навч... С. 153–165.

на місці було виявлено три поселення тієї епохи. На лівому березі Сіверського Дінця в селі Коропове знайшли крем'яні знаряддя праці та кераміку бронзового віку. Аналогічне поселення існує і в селі Лиман.¹ В Острове́рхівці були виявлені залишки поховань бронзової доби, а в селі Соколове на території школи знайшли кам'яну сокиру з просвердленим отвором, що належить до того ж періоду. У Тимченках на лівому березі Мжі зафіксовано 12 поселень епохи бронзи. У Черемушному теж є поселення, розташоване на правому березі Сіверського Дінця. У районі Черкаського Бишкіня налічується тринадцять поселень епохи бронзи, вісім із яких належать до періоду пізньої бронзи.²

Катакомбна культура

З початку до другої половини II тис. до н. е. у бронзову добу поширюється катакомбна культура. Її вперше виявив В. О. Городцов у 1901 р. на берегах Сіверського Дінця, в районі Ізюма.³ На думку О. А. Кривцової-Гракової, катакомбна культура була новим етапом розвитку давньоямної спільноти, що підтверджують перехідні типи поховань. Назва культури походить від поховального обряду: могила складалася з вхідної ями та бокової камери катакомби. У Харківській області такі поховання іноді мали риси легких каркасних споруд: стіни могли вкривати очеретом або прутами й обмазувати глиною, а підлогу посипати попелом чи червоною охрою (Рис. 12).⁴ Померлого зазвичай клали у скорченому положенні, переважно на правому боці. У похованнях траплялися кам'яні й кістяні знаряддя, крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл, дрібні бронзові речі та прикраси зі срібла, скла, бронзи й кістки (Рис. 13, 14).⁵

¹ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 72–81.

² Там само...

³ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. Москва, 1905. Т. 1. С. 174–225.

⁴ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 72–81.

⁵ Археология Украинской ССР: в 3 т. Т. 1: Первобытная археология / редкол.: С. С. Березанская, Ю. Н. Захарук, А. М. Лесков и др. Киев: Наукова думка, 1971. С. 336–342.

Кераміка катакомбної культури переважно була плоскодонною, з високим горлом і округлим тулубом. Орнамент наносили мотузковими відбитками, зубчастим штампом, нігтьовими вдавленнями або різьбленими лініями. Поселення цієї культури відомі в басейні Сіверського Дінця й могли складатися з легких наземних споруд із дерев'яним каркасом, очеретом і глиняною обмазкою.

Господарство катакомбного населення ґрунтувалося переважно на скотарстві, особливо вівчарстві. Також існувало мотичне землеробство, розвивалися металургія, прядіння, ткацтво і керамічне виробництво. Частина бронзових виробів і прикрас могла надходити з інших регіонів, зокрема з Північного Кавказу.¹

Зрубна культура

Зрубна культура є важливою культурою пізньої бронзової доби в басейні Сіверського Дінця та степово-лісостеповій зоні Східної Європи. Вона датується приблизно XVII-XII ст. до н. е. і для Зміївщини відображає завершальний етап розвитку населення бронзового віку.²

У басейні Сіверського Дінця, зокрема на території Зміївської громади, пам'ятки зрубної культури представлені поселеннями та курганными похованнями. Вони свідчать про розвиток господарства, відносну осілість населення і сформовану матеріальну культуру.³ Поселення зазвичай розташовувалися на підвищених місцях, надзаплавних терасах, мисах і поблизу води. Для Зміївщини це передусім долина Сіверського Дінця та його приток, зокрема Мжі.

¹ Городцов В. А. Результаты археологических исследований... С. 174–225; Археологія Української РСР. Т. 1. С. 340–348.

² Березанська С. С. Зрубна культура на території України. Київ: Наукова думка, 1982. С. 5–18; Отрощенко В. В. Проблеми періодизації культур доби бронзи України. Київ: ІА НАН України, 2001. С. 135–157.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 103–112.

Поселення зрубної культури на території Зміївщини фіксуються в кількох пунктах басейну Сіверського Дінця та його приток. Зокрема, пам'ятки цієї культури пов'язуються з районами Лиману, Коропового, Тимченків і Черкаського Бишкіня, де виявлено поселення бронзової доби, частина з яких належить саме до пізнього етапу бронзового віку. Таке розташування свідчить про тяжіння населення зрубної культури до надзаплавних терас, мисів і підвищених ділянок поблизу води, що забезпечувало зручні умови для господарства та проживання.¹

Окремі поселення зрубної культури, існували також у районі Замостя в Змієві, у Короповому та Лимані, де знайдено крем'яні знаряддя праці й кераміку бронзового віку. Важливими пунктами концентрації пам'яток є також Тимченки, де зафіксовано дванадцять поселень епохи бронзи, та Черкаський Бишкін, у районі якого відомо тринадцять поселень, з них вісім належать до пізньої бронзи. Саме ці пам'ятки найкраще відображають поширення зрубної культури в межах Зміївщини.² Культура отримала назву «зрубної» через характерний поховальний обряд: могили будували у вигляді дерев'яного зрубу з горизонтально покладених колод. Саме ця ознака відрізняє її від попередніх культур.³

Житла зрубної культури могли бути наземними або напівземлянками. Стіни іноді обмазували глиною, а дах вкривали гілками, очеретом чи дерном. Усередині зазвичай було вогнище, а біля жител розміщувалися господарські ями для зберігання зерна та інших продуктів⁴ (Рис. 15).

На території Зміївської громади поселення зрубної культури фіксуються в районах Лиману, Коропового, Тимченків і Черкаського Бишкіня. Це свідчить про тривале освоєння цієї території впродовж бронзової доби.⁵ Основою

¹ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 75–78.

² Там само...

³ Березанська С. С. Зрубна культура на території України... С. 119–145; Археологія Української РСР... С. 374–398.

⁴ Березанська С. С. Зрубна культура на території України... С. 119–145; Археологія Української РСР... С. 374–398.

⁵ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 75–78.

господарства зрубної культури було скотарство. Розводили велику рогату худобу, овець, кіз і коней. Землеробство також мало важливе значення: вирощували пшеницю, ячмінь і просо, а для обробки ґрунту використовували рало та інші знаряддя.¹

Важливе місце займали ремесла, особливо бронзова металургія. У басейні Сіверського Дінця існували зв'язки з районами видобутку міді, зокрема Донбасом. Це давало сировину для виготовлення ножів, сокир, наконечників списів і прикрас. Водночас кам'яні знаряддя ще продовжували використовуватися в побуті.

Кераміка зрубної культури виготовлялася вручну. Характерними були горщики з плоским дном, розширеним тулубом і вузьким горлом. Орнамент був стриманим: насічки, відбитки шнура і геометричні мотиви (Рис. 16, 17, 18, 19). Знаряддя праці представлені бронзовими й кам'яними виробами: сокирами, теслами, ножами, серпами, скребками та різцями (Рис. 20). Прикраси виготовляли з бронзи, кістки й каменю.²

Загалом матеріальна культура зрубної культури свідчить про розвинене скотарсько-землеробське господарство, ремесло і поступове ускладнення суспільних відносин.

Поховальні пам'ятки зрубної культури представлені курганами, які є однією з найбільш характерних рис цієї культури. У межах Зміївщини такі кургани фіксуються в різних пунктах, зокрема в районах Острове́рхівки та інших населених пунктів.³

¹ Березанська С. С. Зрубна культура на території України... С. 81–102.

² Клочко В. І. Озброєння та військова справа доби бронзи на території України. Київ: Наукова думка, 2006. С. 49–76; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 103–112.

³ Там само...

Основною рисою поховань зрубної культури були дерев'яні конструкції зруби, у яких розміщували небіжчика. Саме від цієї особливості й походить назва культури. Померлих зазвичай клали на боці, у скорченому положенні, частіше головою на схід або південний схід. У могилах часто трапляється червона вохра, що мала ритуальне значення.¹ (Рис. 21).

Поховальний інвентар включав кераміку, знаряддя праці, прикраси, іноді залишки їжі. Це може свідчити про уявлення щодо потойбічного життя. Кургани могли використовуватися повторно, тому в них трапляється кілька поховань, що вказує на існування родових або сімейних некрополів. Загалом зрубна культура відображає завершальний етап бронзової доби в басейні Сіверського Дінця. На території Зміївщини вона показує перехід до більш осілого способу життя, розвиток господарства, ускладнення соціальної структури та усталення поховальних традицій. За спостереженнями Б. А. Шрамка, пам'ятки зрубної культури в басейні Сіверського Дінця також свідчать про добру адаптацію населення до природного середовища та міжрегіональні контакти.²

Бондарихинська культура

Бондарихинська культура належить до пізньої бронзової доби і датується приблизно XIII–IX ст. до н. е. Вона була поширена в лісостеповій зоні Лівобережної України, зокрема в басейні Сіверського Дінця, і мала значення для формування культурного середовища перед ранньозалізним часом.³ На території Зміївщини пам'ятки бондарихинської культури фіксуються у межах долини Сіверського Дінця та його приток. Вони представлені як поселеннями, так і окремими знахідками, що дозволяє реконструювати основні аспекти життя населення цього періоду.

¹ Березанська С. С. Зрубна культура... С. 103–118.

² Отрощенко В. В. До питання про фінал культур зрубної спільноти // Проблеми скифо-сарматської археології Северного Причорномор'я. Запорожжє, 1999. С. 191–194; Археологія України: курс лекцій... С. 158–167.

³ Корохіна А. В. До походження бондарихинської культури // Археологія. 2009. № 3. С. 13–14; Археологія Української РСР... С. 363–373.

Поселення бондарихинської культури, як і попередніх культур бронзового віку, розташовувалися у зручних для господарської діяльності місцях – на підвищеннях поблизу річок, в межах надзаплавних терас.

У межах Зміївської громади такі поселення тяжіють до басейну Сіверського Дінця, а також до його приток, що забезпечувало населення водними ресурсами, родючими ґрунтами та можливістю ведення як землеробства, так і скотарства.

У межах регіону до таких пунктів доцільно відносити насамперед Лиман, Коропове, Тимченки та район Черкаського Бишкіня, де зафіксовано пам'ятки пізньої бронзи, з якими може співвідноситися й бондарихинський етап. Таке розташування відповідало господарським потребам населення, яке поєднувало землеробство і скотарство. Найбільш показовими локальними осередками можна вважати Лиман і Коропове, де виявлено поселення бронзового віку, а також Тимченки, де зафіксовано дванадцять поселень епохи бронзи, і Черкаський Бишкін, у районі якого відомо тринадцять поселень, з них вісім належать до пізньої бронзи. Саме ці пункти найкраще відображають заселення Зміївщини в перехідний період від зрубної до ранньозалізної доби, з яким і пов'язується бондарихинська культура.¹

Таким чином, у межах Зміївщини бондарихинську культуру доцільно пов'язувати передусім із поселеннями в Лимані, Короповому, Тимченках і районі Черкаського Бишкіня. Вони свідчать про збереження заселеності басейну Сіверського Дінця наприкінці бронзової доби та про поступову трансформацію місцевого культурного середовища.²

Житла бондарихинської культури переважно були напівземлянками з дерев'яним каркасом і глиняною обмазкою стін. Біля них розміщувалися господарські ями для зберігання продуктів або побутових відходів.³

¹ Давня історія України: у 3 т. Т. 1: Первісне суспільство. Київ: Наукова думка, 1997. С. 451–452.

² Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 72–81.

³ Корохіна А. В. До походження бондарихинської... С. 15–17.

Господарство поєднувало землеробство, скотарство та допоміжні промисли. Населення вирощувало пшеницю, ячмінь і просо, розводило велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. У долинах Сіверського Дінця також зберігали значення полювання, рибальство і збиральництво. Матеріальна культура представлена насамперед ліпною керамікою. Посуд мав округлий або слабо профільований тулуб, часто з відігнутим вінцем, а орнамент складався з насічок, вдавлень та іноді шнурових елементів.¹ (Рис. 22).

Знаряддя виготовляли з бронзи, каменю та кістки. Бронзових виробів було менше, ніж у зрубній культурі, що може свідчити про обмежений доступ до металу. Поховальні пам'ятки досліджені гірше: відомі ґрунтові могильники й окремі поховання з небагатим інвентарем.²

У межах Зміївської громади бондарихинська культура відображає перехід від зрубної культури до ранньозалізного часу. Для регіону характерні спадковість у розміщенні поселень уздовж Сіверського Дінця, поєднання старих і нових традицій, зміни в матеріальній культурі та поховальному обряді. Отже, на Зміївщині бондарихинська культура була важливою ланкою розвитку населення басейну Сіверського Дінця.³

2.2. Пам'ятки скіфського часу та ранньозалізного періоду

Перехід від бронзової доби до ранньозалізного часу на території Зміївщини відбувався поступово і супроводжувався трансформацією матеріальної культури, господарства та системи розселення населення. Як показано в попередньому підрозділі, вже наприкінці бронзової доби, зокрема в межах бондарихинської культури, формуються передумови для появи нових культурних явищ, характерних для скіфського часу. У ранньозалізний період ці процеси набувають завершеного вигляду, що відображається у появі

¹ Археология Украинской ССР: в 3 т. Т. 1: Первобытная археология... С. 363–373.

² Корохіна А. В. До походження бондарихинської культури... С. 17–18.

³ Квітковський В. І., Свистун Г. Є. Розвідки в Зміївському... С. 247–250.

специфічних археологічних пам'яток, пов'язаних із скіфським культурним колом. Серед них особливе значення мають Коропове Городище та Мохночанське поселення, які є важливими центрами матеріальної та ритуальної культури скіфського часу на Зміївщині, відображаючи розвиток поховальних традицій, фортифікаційних споруд та ремісничих навичок населення того періоду.¹

Археологічні пам'ятки скіфського часу на території Зміївщини представлені курганными похованнями, поселеннями та окремими знахідками матеріальної культури. Вони дають змогу простежити розміщення населення, його господарство та соціальний розвиток. Значна частина пам'яток зосереджена в басейні Сіверського Дінця та його приток, що продовжує давню традицію заселення цього регіону (Рис. 23).²

Найхарактернішими пам'ятками скіфського часу є кургани. На Зміївщині вони розташовуються поодинокі або групами, переважно на підвищеннях, вододілах, мисах і надзаплавних терасах. Їхнє тяжіння до Сіверського Дінця, Мжі та інших приток пояснюється значенням річкових долин у господарстві та житті населення.³

Поселення скіфського часу на Зміївщині досліджені менше, але вони важливі для розуміння повсякденного життя. Зазвичай їх розміщували на річкових терасах або підвищеннях, що давало доступ до води й захист від повеней.⁴ Окрему групу становлять випадкові знахідки: зброя, прикраси,

¹ Корохіна А. В. До походження бондарихинської культури... С. 13–18; Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ: ІА НАН України, 2010. С. 15–26.

² Либеров П. Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // Материалы и исследования по археологии СССР. 1962. № 113. С. 5–85; Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ: ІА НАН України, 2010. С. 15–26.

³ Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В. Курганы скифского времени Харьковской области. Киев: ИА НАН Украины, 2000. С. 7–23; Окатенко В. М., Буйнов Ю. В. Курган з похованнями скіфського типу біля Старого Мерчика // Археологія. 2010. № 1. С. 78–90.

⁴ Бессонова С. С., Гаврилюк Н. О., Зубар В. М. Давня історія України: у 2 т. Т. 2: Скіфо-антична доба. Київ: Інститут археології НАН України, 1998. С. 187–205.

елементи кінського спорядження та кераміка (Рис. 24, 25, 26). Вони показують поширення скіфського культурного впливу в регіоні.¹

З III–II ст. до н. е. у басейні Сіверського Дінця посилюється сарматський вплив. Основними пам'ятками сарматів були курганні поховання. Вони зазвичай мали небагатий інвентар, але серед знахідок трапляються зброя, кінська упряж, прикраси й побутові речі, що вказує на воєнізований характер суспільства.² (Рис. 25, 26).

У II–IV ст. н. е. подальший розвиток регіону пов'язаний з пізньосарматським, або аланським етапом. У цей час Зміївщина входила до широкої зони контактів між степовими й лісостеповими культурами Східної Європи.

Просторовий аналіз пам'яток скіфського часу на території Зміївщини дозволяє виділити кілька основних зон їх концентрації. Передусім це долина Сіверського Дінця, яка виступає головною артерією заселення регіону, а також долини його приток, зокрема Мжі. В цих районах фіксується найбільша кількість як поселень, так і курганних поховань. Водночас, окремі пам'ятки розташовані на віддаленні від водних об'єктів – на вододільних плато, що, ймовірно, пов'язано з використанням цих територій для кочового, або напівкочового господарства. Один з найбільш досліджених – селище біля с. Островецької, Зміївського району, Харківської області та селище біля ст. Шовкова біля м. Люботина. (Рис. 27).³

Господарство населення Зміївщини у ранньозалізний період формувалося під впливом природних умов басейну Сіверського Дінця. Родючі ґрунти, заплави

¹ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 233–260; Либеров П. Д. Памятники скифского времени... С. 5–85.

² Гречко Д. С. Населення скіфського... С. 113–138; Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В. Курганы скифского времени... С. 24–50.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 233–234; Либеров П. Д. Памятники скифского времени... С. 5–85.

й водні ресурси сприяли розвитку орного землеробства, яке стало однією з важливих галузей господарства.¹ (Рис. 28). Поряд із ним значне місце займало скотарство, що забезпечувало населення м'ясом, молочними продуктами та сировиною для ремесел. Таке поєднання землеробства і скотарства було характерним для лісостепового Лівобережжя скіфського часу.²

Важливу роль відігравали укріплені поселення й городища, відомі в басейні Сіверського Дінця. Їх поява наприкінці VI–V ст. до н. е. була пов'язана з ускладненням військово-політичної ситуації та потребою контролю територій. Такі пам'ятки могли бути центрами ремесла, обміну й управління. Ремісничє виробництво представлене виготовленням кераміки, обробкою металу та побутових речей.³ (Рис. 29–30).

Соціальна структура населення поступово ускладнювалася. Відмінності у поховальних комплексах, особливо в курганах, можуть свідчити про існування груп різного статусу та виділення місцевої верхівки.

Зміївщина у цей час була контактною зоною між осілим землеробським населенням і кочовими або напівкочовими групами. Місцеве населення зберігало традиції бронзової доби, але з VI ст. до н. е. у Сіверсько-Донецькому лісостепу посилюється вплив кочовиків. Це проявилось в курганных похованнях, речових знахідках і поєднанні місцевих традицій з елементами кочового середовища.⁴

Отже, у ранньозалізний період Зміївщина залишалася важливою частиною басейну Сіверського Дінця, де поєднувалися землеробські, скотарські та кочові традиції. У другій половині VI ст. до н. е. тут активізується заселення,

¹ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 254–260; Гречко Д. С. Населення скіфського... С. 79–94.

² Крютченко О. О. Працездатності на зведення лісостепових городищ скіфського часу // Магістеріум. 2017. Вип. 67: Археологічні студії. С. 60–65; Гречко Д. С. Етнокультурна історія... С. 91–112.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 278–286; Гречко Д. С. Населення скіфського... С. 113–138.

⁴ Гречко Д. С. Етнокультурна історія... С. 67–89; Пилипчук Я. В. Скіфи у Європі // Вісник аграрної історії. 2021. Вип. 35–38. С. 62–72.

з'являються укріплені поселення, що було пов'язано з міграціями, обміном і потребою захисту.

Скіфські матеріали з Мохнача свідчать про ранній етап освоєння цієї пам'ятки у V–IV ст. до н. е. За узагальненими даними про Мохнацьке городище, найдавніші знахідки тут датують V ст. до н. е., а до скіфського періоду насамперед віднесено бронзові втульчасті вістря стріл середини V–IV ст. до н. е.¹ Такі знахідки є типовими для військового й мисливського комплексу скіфського часу та вказують на включеність місцевого населення до ширшого скіфського культурного кола.² Окрім предметів озброєння, для Мохнача важливими є й фрагменти кераміки скіфського часу. (Рис. 31). Хоча вони збереглися гірше, ніж матеріали пізніших горизонтів, саме ліпний посуд разом із поодинокими знахідками дозволяє говорити про існування тут поселення або поселенського пункту, пов'язаного з осілим населенням лісостепового варіанта скіфської доби. У загальній характеристиці пам'яток Зміївщини підкреслено, що такі поселення зазвичай були відкритими, розташовувалися на надзаплавних терасах і лише в окремих випадках поєднувалися з укріпленими ділянками. Саме до таких комплексних пунктів, імовірно, належав і Мохнач.

Мохначі мають велике значення для вивчення скіфського часу на Зміївщині, оскільки поєднують риси поселення та укріпленого пункту, що використовувався в різні історичні епохи. Для скіфського горизонту тут найважливішими є бронзові вістря стріл, ліпна кераміка та саме раннє датування пам'ятки V–IV ст. до н. е., які дають підстави розглядати Мохнач як один із локальних осередків населення ранньозалізної доби в долині Сіверського Дінця.

Коропове городище є однією з найважливіших пам'яток скіфського часу на території Зміївщини. Воно належить до укріплених поселень лісостепового

¹ Масленков И. В. Новые памятники скифского времени бассейна Северского Донца // Краснзнавство і учитель — 2016: тези доповідей міжнародної наукової конференції. Харків, 2016. С. 63–65.

² Саяний М. І., Колода В. В., Свистун Г. Є. Поселення «Мохнач-Х» в околицях городища Мохнач // Харківський історико-археологічний збірник. 2020. Вип. 25. С. 51–62; Квітковський В. І., Свистун Г. Є. Розвідки в Зміївському та Печенізькому районах // Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 247–250.

варіанта скіфської культури й відображає процес ускладнення системи розселення населення ранньозалізної доби. Такі городища виникали у стратегічно вигідних місцях, поблизу річкових долин, і виконували не лише оборонні, а й господарські та, ймовірно, адміністративні функції. Коропове городище пов'язується зі скіфським горизонтом V–III ст. до н. е.¹

Пам'ятка розташована в районі села Коропове, у зоні долини Сіверського Дінця, що цілком відповідає загальній моделі розміщення скіфських городищ Харківщини. Таке положення забезпечувало контроль над довколишньою територією, доступ до водних ресурсів і зручних шляхів сполучення. У контексті Зміївщини Коропове городище слід розглядати як один із локальних укріплених центрів населення скіфського часу.

Гомільшанське городище є однією з найважливіших пам'яток скіфського часу на території Зміївщини. Воно пов'язане з лісостеповим варіантом скіфської культури і відображає процес укріплення поселень у долині Сіверського Дінця в ранньозалізну добу. Найвиразніше це простежується на Великогомільшанському городищі, яке існувало в середньо- та пізньоскіфський період і супроводжувалося курганным могильником; дослідники відносять поховання цього комплексу до лісостепової культури скіфського часу.²

Розташування городища в долині Сіверського Дінця було стратегічно вигідним. Такі укріплені пункти контролювали навколишню територію, річкові шляхи, господарські угіддя та, ймовірно, виконували не лише оборонні, а й ремісничо-торгові функції. Саме тому Гомільшанський археологічний комплекс слід розглядати як важливий локальний центр населення скіфського часу на Зміївщині.

Скіфське поселення біля Гайдарів є важливою пам'яткою ранньозалізного часу. У реєстрі воно зазначене як поселення скіфського часу між Гайдарами і Задонецьким, відкрите Б. А. Шрамком у 1953 році, з розмірами 650 × 225 м. Такі

¹ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 76–78; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 233–234.

² Там само...

розміри свідчать, що йшлося не про випадковий пункт короткочасного перебування, а про досить значне поселення, пов'язане з осілим населенням лісостепового варіанта скіфської культури. Його розташування в долині Дінця добре узгоджується із загальною моделлю розселення скіфських пам'яток Харківщини, де поселення тяжіли до води, орних земель і природних шляхів сполучення.¹

Взаємовпливи місцевого населення та кочових культур на Зміївщині у ранньозалізний період проявлялися в господарстві, матеріальній культурі, поховальних обрядах і системі розселення. У результаті в Сіверсько-Донецькому лісостепу поєднувалися риси осілого землеробського та кочового світу.²

На території Зміївщини переважали відкриті поселення, розташовані на надзаплавних терасах Сіверського Дінця та його приток. Основним типом житла були напівземлянки прямокутної або овальної форми з дерев'яним каркасом, плетеними чи глинобитними стінами та вогнищем або піччю всередині.³ Господарські споруди представлені ямами для зберігання зерна й продуктів, а також виробничими об'єктами. Знахідки, пов'язані з металургією та гончарством, свідчать про поєднання житлових і ремісничих функцій.⁴

Особливе місце займали городища басейну Сіверського Дінця. Вони розташовувалися на підвищеннях, укріплювалися валами, ровами та дерев'яними конструкціями і могли бути центрами населення, ремесла, захисту та контролю території.⁵ (Рис. 32).

Поховальні обряди ранньозалізного часу представлені переважно курганами, які могли використовуватися повторно. Для Сіверсько-Донецького

¹ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 78–79; Квітковський В. І., Свистун Г. Є. Розвідки... С. 247–250.

² Там само... С. 78–79; Квітковський В. І., Свистун Г. Є. Розвідки... С. 247–250.

³ Гречко Д. С. Населення скіфського... С. 235–260; Гречко Д. С. Етнокультурна історія населення... С. 180–205.

⁴ Либеров П. Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // Материалы и исследования по археологии СССР. 1962. № 113. С. 5–85; Гречко Д. С. Населення скіфського... С. 15–26.

⁵ Археология Украинской ССР... С. 100–123; Гречко Д. С. Етнокультурна історія... С. 91–112.

регіону відомі впускні поховання, що свідчить про тривале сакральне значення таких місць.¹ (Рис. 33). Небіжчиків клали у прямокутні або овальні ями, іноді з дерев'яними перекриттями. У похованнях трапляються зброя, прикраси, посуд, кінське спорядження й кістки тварин, що відображає як місцеві традиції, так і вплив кочового середовища.² (Рис. 34).

Поселення та городища скіфського часу на Зміївщині були важливими осередками господарського, ремісничого й, імовірно, адміністративного життя. Серед них особливе місце посідають Коропове городище та Мохначанське поселення. Мохначанське поселення є показовою пам'яткою осілого населення скіфського часу.³ Воно розташовувалося поблизу річкової долини, що забезпечувало доступ до води, захист від повеней і сприятливі умови для господарства. Це дає підстави вважати, що населення регіону вело осілий або напівосілий спосіб життя, поєднуючи землеробство зі скотарством і підтримуючи зв'язки з сусідніми пам'ятками.⁴

Коропове городище належить до числа найбільш значущих укріплених пам'яток скіфського часу в межах Зміївщини. Сам факт існування городища свідчить про ускладнення соціальної структури місцевого населення, концентрацію ремісничої діяльності та потребу в обороні. Такі укріплені пункти розміщувалися на вигідних у стратегічному відношенні ділянках, як правило, поблизу річкових артерій, і були пов'язані не лише з військовими функціями, а й з торгівлею, ремеслом та управлінням навколишньою округою. Коропове

¹ Крютченко О. О. Працезатрати на зведення лісостепових городищ скіфського часу // Магістеріум. 2017. Вип. 67: Археологічні студії. С. 60–65; Гречко Д. С. Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя скіфського часу. Київ: ІА НАН України, 2021. С. 91–138.

² Паньков С. В. Стародавня чорна металургія на території України. Частина I: Передскіфський і скіфо-античний період. Київ: Інститут археології НАН України, 2014. С. 124–125.

³ Окатенко В. М., Буйнов Ю. В. Курган з похованнями скіфського типу біля Старого Мерчика // Археологія. 2010. № 1. С. 78–90; Бандуровський А. В., Буйнов Ю. В. Кургани скифского... С. 24–50.

⁴ Бессонова С. С., Гаврилюк Н. О., Зубар В. М. Давня історія України: у 2 т. Т. 2: Скіфо-антична доба. Київ: Інститут археології НАН України, 1998. С. 187–205; Гречко Д. С. Етнокультурна історія... С. 180–205.

городище, згадане в тексті серед ключових центрів скіфського часу, відображає саме таку модель розвитку пам'яток лісостепової зони.¹

Окрім цих двох найбільш виразно названих пам'яток, у схемі розміщення основних старожитностей ранньозалізної доби в межах регіону згадані також городище біля с. Мохначі, городище біля с. Гайдари, городище Коробові хутори, городище Велика Гомольша 1 та Сухогомільшанське городище. Наявність цілої групи таких пунктів у межах одного локального району свідчить, що територія Зміївщини була не периферією, а доволі щільно освоєною частиною Сіверсько-Донецького лісостепу. Особливо важливо, що ці пам'ятки тяжіють до долини Сіверського Дінця, тобто до головної комунікаційної осі регіону.²

Городище біля с. Гайдари та Сухогомільшанське городище можна розглядати як укріплені осередки, що входили до єдиної системи розселення населення скіфського часу в долині Дінця. Їхнє розташування вказує на прагнення контролювати зручні підходи до річкових переправ, навколишні угіддя та шляхи сполучення. Аналогічно, городище Велика Гомоль 1 і пам'ятки в районі Коробових Хуторів демонструють, що укріплені пункти формували не випадкову мережу, а цілісну систему, пов'язану з економічним і військово-політичним освоєнням території.³

Таким чином, серед найважливіших поселень і городищ скіфського часу на Зміївщині доцільно називати Мохночанське поселення, Коропове городище, городище біля с. Мохначі, городище біля с. Гайдари, городище Велика Гомоль 1 та Сухогомільшанське городище. У сукупності вони відображають як осілий характер значної частини місцевого населення, так і наявність укріплених центрів, пов'язаних із ремеслом, торгівлею, обороною та контролем території.

¹ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 76–79; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 233–234.

² Там само.; Квітковський В. І., Свистун Г. Є. Розвідки в Зміївському та... С. 247–250.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 233–260; Либеров П. Д. Памятники скифского времени... С. 1–31.

Саме ці пам'ятки найкраще ілюструють розвиток скіфського культурного кола на території Зміївщини.¹

Отже, поховальні обряди та поселення Зміївщини у скіфський час формувалися під впливом місцевих осілих традицій і кочового середовища. Це проявляється у курганных похованнях, інгумації, поховальному інвентарі та поступовому ускладненні обрядів.²

У другому розділі встановлено, що доба бронзи та ранньозалізний час були важливими етапами розвитку Зміївщини. У бронзову добу регіон входив до ареалу ямної, катакомбної, зрубної та бондарихинської культур. Їхні пам'ятки свідчать про розвиток скотарства, землеробства, металургії та курганного поховального обряду. У ранньозалізний період ці процеси продовжилися в пам'ятках скіфського часу: городищах, поселеннях, курганах і окремих знахідках. Вони показують ускладнення суспільного життя, розвиток ремесел, зростання ролі укріплених пунктів і включення Зміївщини до контактів між лісостепом і степом.³

Таким чином, матеріали бронзової та ранньозалізної доби дозволяють простежити безперервність заселення Зміївщини, розвиток господарства і поступове ускладнення соціальної структури регіону.

РОЗДІЛ III. РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗМІЇВЩИНИ

3.1 Поселення та пам'ятки черняхівської культури

Черняхівська культура належить до розвинених культур пізньоримського часу на території України. Її пам'ятки датуються переважно III–IV ст. н. е., а окремі комплекси існували до початку V ст. Ареал культури охоплював

¹ Гречко Д. С. Населення скіфського часу... С. 235–260; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 278–286.

² Гречко Д. С. Населення скіфського часу... С. 235–260; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 278–286.

³ Гречко Д. С. Етнокультурна історія... С. 67–89, 180–205; Либеров П. Д. Памятники скифского времени... С. 5–85.

лісостепову й частково степову зони від Дністра до Сіверського Дінця. До її східної периферії належала і територія сучасної Харківської області, зокрема Зміївщина.¹

Формування черняхівської культури було пов'язане з контактами місцевого населення з різними групами Центральної та Східної Європи. Тому в її матеріалах простежуються вельбарські, сарматські, дако-фракійські та ранньослов'янські елементи.²

Основою господарства було орне землеробство. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, жито та зернобобові культури. Важливе місце займало тваринництво, а допоміжне значення мали мисливство, рибальство й домашні промисли.³ Поселення розміщувалися на надзаплавних терасах, біля води й родючих ґрунтів. Для басейну Сіверського Дінця характерні відкриті поселення без укріплень. Житла були наземними каркасними спорудами або напівземлянками з печами, вогнищами чи господарськими заглибленнями.⁴

Однією з головних ознак культури був розвиток гончарства. Використовували як ліпний, так і кружальний посуд: горщики, миски, кухлі, глеки та великі господарські посудини (Рис. 35). Для кружального посуду характерні сірий або темно-сірий колір, лощення, врізний орнамент і профільовані вінця.

Серед знахідок важливе місце займають фібули, пряжки, браслети, персні, підвіски, намисто, пряслиця, кістяні гребені, голки й проколки (Рис. 36–37). Вони свідчать про розвиток ремесел, ткацтва та традицій оздоблення одягу.

¹ Бандуровський О. В., Буйнов Ю. В. Археологія... С. 134–140.

² Магомедов Б. В. Черняховская культура... С. 15–42.

³ Šiškin R. Zur Siedlungsarchäologie der Černjachov-Kultur // Die Sîntana de Mureș—Černjachov-Kultur. Bonn, 1999. S. 83–90.

⁴ Дьяченко О. Г. Пам'ятки черняхівської культури в басейні Сіверського Дінця // Археологія. 1980. № 35. С. 66–74.

Металообробка також була розвинена: використовували залізні ножі, серпи, наконечники, шила, а також бронзові й срібні прикраси.¹

Поховальний обряд поєднував тілопокладення і кремацію. Могильники переважно були ґрунтовими, без курганных насипів. До поховань клали посуд, прикраси, елементи одягу та окремі побутові речі.²

На території Зміївської громади пам'ятки черняхівської культури пов'язані насамперед із долинами Сіверського Дінця та його приток. Найбільш відомим об'єктом є багатошарове поселення Колесники, досліджене у ХХІ ст. І. В. Голубевою та М. В. Любичевим³.

Поселення Колесники розташоване на зручній природній ділянці поблизу водних ресурсів та орних земель. Такий вибір місця відповідає загальним принципам розселення населення черняхівської культури. Пам'ятка має багатошаровий характер: тут зафіксовано матеріали доби бронзи, скіфського часу та черняхівського періоду. Черняхівський горизонт Колесників датується III–IV ст. н. е. Він представлений залишками господарських об'єктів, ямами, фрагментами житлових конструкцій та значною кількістю керамічного матеріалу. Саме цей шар має особливе значення для вивчення історії Зміївщини у пізньоримський час.⁴

Серед знахідок переважає кружальний сіроглиняний посуд. Виявлено уламки горщиків із відігнутими вінцями, мисок із профільованим краєм, частини великих місткостей для зберігання продуктів. Поверхня більшості виробів добре заглажена, випал рівномірний. Це свідчить про надходження посуду з професійних гончарних центрів або наявність місцевих майстрів. Поряд із кружальним посудом на Колесниках трапляється ліпна кухонна кераміка з

¹ Бобровська О. В. Намисто та підвіски у вбранні населення черняхівської культури. Київ, 2000. С. 8–15.

² Ljubičev M. V., Schultze E. Zur... S. 283–298.

³ Голубева И. В., Любичев М. В. Отчет о работе на поселении «Колесники» в 2012 г. Харьков, 2012. С. 12–26.

⁴ Там само...

грубішою поверхнею. Такий посуд використовувався у щоденному побуті для приготування їжі. Поєднання двох технологічних груп повністю відповідає загальним рисам черняхівської культури.¹

Окрему групу становлять побутові речі: пряслиця, залізні предмети, уламки знарядь праці. Пряслиця вказують на розвиток домашнього ткацтва та обробку волокна. Господарські ями могли використовуватися для зберігання зерна, припасів або як сміттєві комплекси після завершення первісної функції.²

Матеріали поселення Колесники дають можливість реконструювати осілий спосіб життя місцевого населення. Основою економіки було землеробство, що підтверджується самим вибором місця поселення та характером господарських споруд. Побут населення поєднував місцеві традиції та загальночерняхівські культурні риси.

Наукове значення пам'ятки полягає в тому, що Колесники є одним із найкраще досліджених багат шарових поселень Зміївської громади. Воно дозволяє простежити історію заселення місцевості протягом тривалого часу та визначити місце регіону у системі культурних зв'язків Лівобережної України.

Отже, черняхівська культура на території Зміївської громади була складовою великої культурної спільноти Східної Європи III–IV ст. н. е. Поселення Колесники є важливим джерелом для вивчення господарства, керамічного виробництва, побуту та історії населення Зміївщини у пізньоримський час.

3.2. Ранньослов'янське населення на території Зміївщини

Пеньківська культура датується приблизно V–VII ст. н. е. і охоплює значні території Лівобережного Лісостепу, зокрема район Зміївщини. Матеріали цього

¹ Голубева И. В., Любичев М. В. Отчет о работе... С. 12–26.

часу свідчать про новий етап розвитку місцевого населення після занепаду черняхівської культури. У басейні Сіверського Дінця зафіксовано поселення, які за своїми ознаками належать до пенківської культури, що підтверджує безперервність заселення регіону¹ (Рис. 38, 39, 40).

Етногенез ранніх слов'ян на Зміївщині був пов'язаний із місцевим лісостеповим населенням, яке проживало тут ще у скіфський та ранньозалізний час. Певна спадковість простежується в житлобудуванні, кераміці та господарстві.² У III–V ст. н. е. тут фіксуються пам'ятки черняхівської культури, частина носіїв якої могла бути одним із компонентів формування ранньослов'янських груп. Після її занепаду у V ст. н. е. в басейні Сіверського Дінця відбуваються етнокультурні зміни й поступово формуються нові культури зі слов'янськими рисами.³ (Рис. 41).

Господарство ранньослов'янського населення Зміївщини було комплексним. Основу становило орне землеробство, зокрема вирощування пшениці, ячменю і проса. Важливим залишалося скотарство, передусім утримання великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз. Допоміжне значення мали полювання, рибальство та збиральництво, що добре відповідало умовам лісостепоного Дінця.⁴

У соціальному плані ранньослов'янське населення, ймовірно, жило невеликими територіальними громадами, основою яких були родинні та сусідські зв'язки. Поселення були порівняно невеликими, що вказує на переважання локальних общинних структур.⁵ Така організація була

¹ Приходнюк О. М. Пенківська культура. Київ: Наукова думка, 1998. С. 8–15.

² Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ: Наукова думка, 1991. С. 48–65.

³ Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. С. 5–27; Дяченко О. Г. Пам'ятки черняхівської... С. 66–74.

⁴ Археология Украинской ССР... С. 36–46; Ляпушкин И. И. Памятники культуры полей погребений Левобережья Днепра // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1950. Вып. XXXIII. С. 29–38.

⁵ Археологія України: курс лекцій... С. 92–111.

пристосована до прикордонного положення регіону, де слов'янське населення постійно контактувало зі степовими групами.¹

Формування слов'янського населення на Зміївщині не було раптовою появою нового етносу. Археологічні матеріали показують поступові зміни: частина рис черняхівської традиції трансформувалася, інші зникали, а на їх місці виникали нові слов'янські форми матеріальної культури. Тому цей процес слід розглядати як поєднання спадковості та оновлення.²

Особливе місце тут займає пенківська культура, яку більшість дослідників пов'язує з антським колом населення. Її поселення тяжіли до річкових долин, надзаплавних терас, мисів і підвищень поблизу води. Для Зміївщини це важливо, бо саме Сіверський Донець і його притоки визначали розселення, господарство і зв'язки місцевого населення. Отже, пенківська культура була важливою ланкою розвитку ранньослов'янського населення басейну Сіверського Дінця.³

3.3. Матеріальна культура ранніх слов'ян: житло, кераміка, прикраси, знаряддя праці.

Матеріальна культура пенківських пам'яток свідчить про пристосування населення до лісостепових умов Зміївщини. Житла переважно були невеликими напівземлянками з каркасно-стовповими стінами, печами або вогнищами. Для будівництва використовували дерево, глину й лозу. Такий тип житла вказує на осілий спосіб життя та розвиток ранньослов'янських традицій у регіоні.⁴

¹ Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ: Стародавній світ, 2012. С. 23–47.

Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Альтернативи, 1998. С. 97–116.

² Рыбаков Б. А. Древние славяне в Причерноморье // Славяне. 1954. № 2. С. 22–26.

³ Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни... С. 52–75.

⁴ Там само...

Кераміка представлена переважно ліпним посудом, виготовленим вручну без гончарного круга. Це були прості побутові горщики з округлим тулубом, слабким профілем і трохи відігнутим вінцем. Орнамент зазвичай був відсутній або складався з насічок, вдавлень чи прокреслених ліній. Така кераміка показує побутовий характер виробництва і зв'язок Зміївщини з ранньослов'янським населенням Лівобережного Лісостепу. Матеріальна культура ранніх слов'ян на Зміївщині добре простежується за житлами та забудовою поселень. Матеріали басейну Сіверського Дінця, зокрема пенківської культури, дозволяють визначити основні риси житлобудування цього часу.¹

На Зміївщині переважали напівземлянки, пристосовані до умов лісостепу. Вони заглиблювалися в ґрунт приблизно на 0,5–1 м, мали прямокутну або квадратну форму й площу близько 10–20 м² (Рис. 42). Конструкція була каркасно-стовповою: дерев'яні опори ставили у стовпові ями, а стіни робили з переплечених гілок і обмазували глиною. Усередині розміщували відкрите вогнище або просту піч, переважно в куті чи в центрі житла (Рис. 43–45). Біля жител знаходилися господарські ями для зерна й продуктів, а також допоміжні споруди. Це свідчить про осілий спосіб життя та розвиток домашнього господарства. Житла на поселеннях Зміївщини групувалися невеликими скупченнями на підвищених терасах річок, зокрема Сіверського Дінця. Таке розташування давало доступ до води й було зручним для господарства.²

Конкретні пам'ятки Зміївщини та найближчого Сіверсько-Донецького ареалу дають можливість побачити не загальну схему, а реальну картину життя ранньослов'янського населення. Особливо важливим є те, що ці пам'ятки розташовані біля головних водних артерій краю - Сіверського Дінця та Мжі,

¹ Приходнюк О. М. Пенківська культура... С. 16–38.

² Там само...

тобто саме там, де природні умови були найзручнішими для поселення, землеробства, скотарства і побутового виробництва.¹

Задонецьке - одна з ключових пам'яток для розуміння ранньослов'янського шару в поріччі Сіверського Дінця. Поселення було багатошаровим і розташовувалося навпроти села, на заплавній терасі правого берега Сіверського Дінця. Під час досліджень Б. А. Шрамка тут було зафіксовано господарську яму та глинобитну піч. Саме такі об'єкти важливі не лише як окремі знахідки, а як свідчення сталого побуту: населення не просто тимчасово перебувало біля річки, а облаштовувало простір для зберігання продуктів, приготування їжі та повсякденного господарства.²

Занки є однією з найкраще досліджених пам'яток цього кола. Поселення розміщувалося на лівому березі Сіверського Дінця і мало багатошаровий характер. У ході робіт 1976–1977 та 1984–1989 рр. було розкрито близько 7,5 тис. м² площі, де виявлено комплекси різних археологічних культур. До пеньківської культури віднесено дев'ять чотирикутних напівземлянок приблизним розміром 3,4 × 3,2 м і глибиною 0,4–0,7 м. У житлах простежувалися вогнища та центральні ямки в долівці. Серед знахідок згадуються уламки бронзового литого посуду, срібні й бронзові браслети, деталі кінської зброї, елементи залізного панцира, тиглі, лячки та форми для виготовлення бляшок поясних гарнітурів. Такий набір матеріалів показує, що Занки були не рядовим випадковим пунктом, а важливим поселенням із помітними ремісничими й обмінними зв'язками.³

Тимченки, урочище Таранцеве, також належать до кола пам'яток, які важливі для Зміївщини. Під час дослідження поселення зрубної культури С. І. Берестнев у 1977–1979 рр. виявив кілька господарських ям із пеньківським керамічним матеріалом. Для цієї пам'ятки особливо цінним є сам факт виявлення ранньослов'янських матеріалів у багатошаровому археологічному середовищі: це показує спадковість заселення зручних місць і використання одних і тих самих

¹ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 72-81.

² Там само...

³ Приходнюк О. М. Пеньківська культура... С. 43-149.

ділянок у різні історичні епохи. Окремі форми ліпної кераміки з Тимченок подані серед знахідок основних територій пенківської культури.¹

Суха Гомільша займає окреме місце серед пам'яток Зміївщини, оскільки пенківські матеріали тут були відкриті під час розкопок поселення салтівської культури. У 1977 р. В. К. Михеєв виявив чотири напівземлянки та одинадцять господарських ям пенківської культури. Це дуже важливо для характеристики регіону, бо пам'ятка демонструє складність культурної ситуації на Сіверському Дінці: на одній території фіксуються матеріали різних часів, а ранньослов'янський горизонт виступає як один із важливих етапів заселення місцевості.²

Височинівка на річці Мжа доповнює картину розселення ранніх слов'ян у Зміївському районі. Поселення було розташоване у заплаві правого берега Мжі. На ньому зібрано ліпну пенківську кераміку, зокрема біконічні фрагменти, сковороди та пряслиця. Ці знахідки добре узгоджуються з побутовим характером пенківських поселень: кераміка пов'язана з приготуванням і зберіганням їжі, а пряслиця свідчать про домашнє ткацтво та обробку волокна.³

Нижній Бишкін I, Нижній Бишкін II та інші пам'ятки поріччя Сіверського Дінця, досліджувані М. І. Любичевим наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр., важливі як частина ширшого локального ареалу Харківщини. Вони підтверджують, що пенківські матеріали в регіоні не були поодинокими випадками, а становили цілу систему поселень, пов'язаних із терасами річок, господарськими зонами та зручними природними умовами.⁴

Отже, для Зміївщини найбільш виразними пам'ятками пенківського кола є Задонецьке, Заньки, Тимченки, Суха Гомільша, Пролетарське на Мжі, а також пов'язані з ними поселення Сіверсько-Донецького регіону. У сукупності вони дозволяють говорити про достатньо щільне ранньослов'янське освоєння цієї

¹ Приходнюк О. М. Пенківська культура... С. 43-149.

² Там само...

³ Шрамко Б. А., Михеєв В. К., Грубник... С. 72-81.

⁴ Приходнюк О. М. Пенківська культура... С. 66-147.

території, де житла, господарські ями, ліпна кераміка, прикраси, ремісничі речі та побутові предмети створюють цілісну картину матеріальної культури населення.¹

Археологічні матеріали пеньківської культури Сіверсько-Донецького регіону свідчать, що кераміку виготовляли переважно вручну, без гончарного круга. Це відрізняє її від черняхівської культури, де було поширене гончарне виробництво. Посуд ліпили зі стрічок глини, поверхню загладжували, а випал здійснювали у відкритих вогнищах або простих печах. Через це колір виробів був нерівномірним, від світло-коричневого до темно-сірого² (Рис. 46, 47).

На Зміївщині, зокрема біля Сіверського Дінця, зафіксовано типові форми пеньківського посуду: слабопрофільовані горщики з розширеним тулубом, звуженим дном і відігнутими вінцями. Окрім горщиків, трапляються миски, кухлі та великі господарські посудини для зберігання продуктів. Орнамент був стриманим або взагалі відсутнім. Іноді використовували насічки, відбитки пальців чи гребінчастого штампа. Для глиняної маси характерні домішки піску або шамоту, що робило посуд міцнішим під час випалу.³

Окремі знахідки кружальної або запозиченої кераміки свідчать про контакти з носіями черняхівської традиції та іншими культурними групами. Це показує, що після змін V ст. населення Зміївщини не було ізольованим, а залишалося включеним у ширші обмінні зв'язки.⁴ Прикраси пеньківської культури використовувалися не дуже масово, але стабільно. Найчастіше трапляються бронзові та залізні фібули, дротові й скроневі кільця, намисто зі

¹ Приходнюк О. М. Пенківська культура... С. 66-147.

² Там само...

³ Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни... С. 163–178.

⁴ Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Альтернативи, 1998. С. 82–96, 120–128.

скла та пасти (Рис. 48). Скроневі кільця були одним із характерних елементів ранньослов'янського вбрання і могли виступати етнокультурною ознакою.¹

Знаряддя праці свідчать про переважно аграрний характер господарства. У матеріалах пенківських пам'яток фіксуються залізні ножі, серпи, сокири, наконечники списів і стріл. Серпи пов'язані із землеробством, сокири використовувалися в господарстві й будівництві, а ножі були універсальними побутовими знаряддями. Також відомі кістяні проколки й голки, що вказує на обробку органічних матеріалів.²

Ремесло ранніх слов'ян Зміївщини мало переважно домашній характер і ще не досягало рівня спеціалізованих майстерень черняхівського часу. Проте знахідки металевих виробів, шлаків і простих залізних речей свідчать про знання основ металургії та ковальської справи.³

Поселення пенківської культури на Зміївщині розташовувалися переважно на підвищених терасах Сіверського Дінця та його приток. Вони були невеликими, але досить щільно розміщеними, що свідчить про сформовану систему розселення. Господарство мало комплексний характер: основу становило орне землеробство, а важливе місце займали скотарство, мисливство, рибальство і збиральництво.⁴

Соціальна організація населення була відносно простою. Археологічні матеріали не показують різкої майнової нерівності, тому можна говорити про громади, засновані на родових і сусідських зв'язках. Водночас різниця у розмірах жител та інвентарі окремих об'єктів може свідчити про початкові ознаки

¹ Михеев В. К. Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша // Советская археология. 1982. № 2. С. 156–167.

² Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій... С. 74–91.

³ Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни... С. 102–109.

⁴ Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян... С. 132–141.

соціального розшарування.¹ На Зміївщині пеньківська культура стала важливим етапом формування сталої слов'янської присутності в басейні Сіверського Дінця. Господарство ранніх слов'ян поєднувало землеробство, скотарство та допоміжні промисли, а громада залишалася основною соціальною одиницею. Це забезпечувало відносну стабільність населення і створювало основу для подальшого розвитку слов'янського суспільства.²

3.4. Салтівська культура та її вплив на місцеве населення

Салтівська культура на території Зміївщини представлена численними пам'ятками, що свідчить про її важливу роль у розвитку регіону в ранньому середньовіччі. Назву культура отримала від комплексу пам'яток біля села Верхній Салтів на правому березі Сіверського Дінця. Археологічні матеріали пов'язують салтівську культуру з населенням Хозарського каганату, у складі якого були алано-болгарські та тюркські компоненти. На Зміївщині її носії залишили поселення, могильники й господарські комплекси, переважно в басейні Сіверського Дінця та його приток.³

У межах Зміївщини салтівська культура співіснувала з іншими археологічними традиціями, тому її матеріали слід розглядати в ширшому контексті Харківського Подінців'я. Для цього регіону характерне тривале заселення зручних природних ділянок: річкових долин, мисів, терас і підвищень біля води.⁴ Саме тому на близьких територіях фіксуються пам'ятки різних епох, від скіфського часу до раннього середньовіччя. Салтівські матеріали не мають пряме продовження попередніх культур, але показують, що населення доби Хозарського каганату використовувало ті самі природно вигідні райони. Це свідчить про безперервність заселення та складні культурні взаємодії в регіоні.⁵

¹ Баран В. Д. Давні слов'яни... 118–125.

² Приходнюк О. М. Пеньковская культура... С. 145–153.

³ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 134.

⁴ Там само...

⁵ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Вища школа, 1985. С. 12–30.

Салтівське поселення “Лагерь” у Гайдарах репрезентує вже інший історичний горизонт - раннє середньовіччя. У реєстровому списку воно прямо подане як салтівське поселення VIII–X ст., розташоване біля біостанції Харківського університету. Сам факт існування окремого салтівського поселення в цій точці показує, що гайдарський мікрорегіон зберігав привабливість для населення і в добу Хозарського каганату.¹ Для салтівської культури така локалізація є типовою: поселення виникали в річкових долинах, де були зручні умови для землеробства, скотарства, ремесла й контролю комунікацій.²

Матеріальна культура салтівської культури на Зміївщині простежується за знахідками з поселень і могильників.³ Важливі матеріали походять із багат шарових поселень біля Красного та Новокомсомольського, де виявлено господарські комплекси, залізні й кольорові металеві вироби. Це свідчить про розвиток ремесел і використання продукції металургійних центрів. Матеріали Нової Покровки, зокрема кераміка та поховальний інвентар, також підтверджують усталені традиції побутового й обрядового використання посуду.⁴ (Рис. 48).

Керамічний комплекс салтівської культури на Зміївщині представлений знахідками із Змієва, Новокомсомольського та Нової Покровки. Фрагменти посуду свідчать про стійку традицію керамічного виробництва. Посуд використовувався в господарстві, побуті та поховальному обряді (Рис. 50). Важливе місце займають прикраси й побутові речі, зокрема знахідки з району Печенігів. Тут виявлено металеві вироби, прикраси та монети, серед них римські динарії, що вказує на торговельні зв'язки регіону. Серед салтівських прикрас трапляються підвіски, медальйони, сережки, скроневі кільця, браслети, персні,

¹ Колода В. В. Сельская округа Хазарского каганата... С. 74–96.

² Квітковський В. І., Свистун Г. С. Розвідки в Зміївському та... С. 247–250.

³ Там само...

⁴ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата... С. 64–78.

каблучки, шийні гривни та деталі поясного набору.¹ Частина виробів мала орнамент або фігурні форми у вигляді тварин і птахів. Такі речі виконували декоративну, оберегову та соціальну функції. Поясні набори, гривни й окремі прикраси могли вказувати на достаток і статус власника. Прикраси та предмети побуту салтівської культури свідчать про розвиток металообробки, різноманітність костюма і широкі культурні контакти населення Зміївщини в ранньому середньовіччі.² (Рис. 51, 52).

Кераміка салтівської культури є важливим джерелом для вивчення побуту VIII–X ст. Вона поділяється на ліпну та гончарну, причому гончарний посуд поступово набував більшого значення. Для виробництва використовували глину з домішками піску, шамоту, товченої кераміки або органіки. Орнамент складався з горизонтальних і хвилястих ліній, насічок, гребінчастих відбитків та ямок. Найпоширенішими формами були горщики, миски, глеки, кухлі, корчаги й дрібні посудини спеціального призначення (Рис. 53).

Також на Зміївщині були присутні дирхеми. Арабські дирхеми на території Зміївщини були виявлені ще в 1860-х роках — йдеться про скарб монет Аббасидського халіфату середини VIII століття. Ці знахідки були задокументовані нумізматом А. К. Макаровим у його праці «Клады восточных монет России». Поява таких монет на території Змієва, як і загалом на Лівобережжі сучасної України, пояснюється тим, що в середньовіччі вони потрапляли сюди з арабських країн через посередництво хозарів. Дирхеми не завжди функціонували як грошова одиниця — їхня цінність часто визначалася вагою срібла. Такі монети використовувалися в торгівлі, або данини. Окрім цього, дирхеми нерідко служили прикрасами, а також могли переплавлятися на інші срібні вироби. (Рис. 54,55).³

¹ Михеев В. К. Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша // Советская археология. 1982. № 2. С. 156–167.

² Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 136; Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 34–49.

³ Зоценко В. М. Південне коло обігу дирхемів у Східній Європі // Археологія. 1991. № 4. С. 58–71.

Дирхем був основною срібною монетою арабського світу і широко використовувався в міжнародному обігу VIII–X ст. До Східної Європи такі монети потрапляли через торговельні шляхи, що поєднували Арабський халіфат, Хозарський каганат, Волзьку Булгарію та лісостепові землі. Тому знахідки дирхемів у пам'ятках салтівської культури свідчать про участь місцевого населення у широких економічних зв'язках.¹

Особлива цінність дирхемів полягає в тому, що вони допомагають датувати археологічні комплекси. Завдяки арабським написам часто можна визначити правителя, монетний двір і рік карбування. Для населення басейну Сіверського Дінця дирхеми були не лише сріблом, а й засобом накопичення, предметом престижу та показником участі в далекій торгівлі.² Отже, дирхеми є важливим джерелом для вивчення салтівської культури, бо засвідчують зовнішні контакти, роль торгівлі та допомагають уточнювати датування пам'яток Сіверсько-Донецького регіону. Взаємодія салтівського населення Зміївщини з місцевими слов'янськими племенами простежується за багатошаровими поселеннями, де фіксуються культурні горизонти різного часу.³

Аналогічна ситуація простежується в районі Мохнача, де виявлено як поселення черняхівської культури, так і окремі селища салтівської культури на обох берегах Сіверського Дінця. Просторове наближення цих пам'яток дозволяє говорити про поступову зміну населення, або про часткове співіснування різних культурних груп. Наявність кількох поселень у межах одного району свідчить про інтенсивне освоєння території та ймовірні господарські контакти між населенням.

Пам'ятки салтівської культури в районі Мохнача належать до важливих ранньосередньовічних старожитностей басейну Сіверського Дінця й свідчать

¹ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата... С. 64–78.

² Там само...

³ Плетнева С. А. От кочевий к городам... С. 83–104.

про активне освоєння цієї території в добу Хозарського каганату. У наявних матеріалах прямо зазначено, що в районі Мохнача зафіксовано окремі селища салтівської культури на обох берегах Сіверського Дінця, що вже саме по собі вказує на значну щільність заселення та вигідне господарське значення цієї місцевості. Просторове розташування пам'яток обабіч річки дає підстави вважати, що населення контролювало зручні ділянки долини, використовувало водні ресурси, пасовища та шляхи сполучення вздовж Дінця.¹

Особливість мохнацького комплексу полягає в багатшаровості археологічного середовища. У цьому районі виявлено не лише салтівські, а й більш ранні пам'ятки, зокрема черняхівської культури. Таке сусідство є дуже важливим для історичної інтерпретації, оскільки дозволяє простежити тривалу заселеність території та наступність освоєння долини Сіверського Дінця в різні епохи. Саме тому Мохнач варто розглядати не як ізольовану пам'ятку, а як локальний археологічний район, у якому різночасові поселення утворюють цілісну систему історичного розвитку.

Наявність кількох салтівських поселень у межах одного району свідчить про інтенсивне господарське використання цієї території. Для салтівської культури загалом характерне поєднання землеробства, скотарства, ремесел і торгівлі, а в умовах долини Сіверського Дінця така модель господарства була особливо ефективною. Поселення поблизу Мохнача, імовірно, розташовувалися на підвищених ділянках, придатних для проживання й захищених від сезонних розливів, але водночас наближених до річки. Це відповідало загальним закономірностям розселення носіїв салтівської культури на Харківщині.²

Важливим є і те, що мохнацькі пам'ятки дозволяють говорити про контакти різних культурних груп у регіоні. У тексті прямо зазначено, що просторове наближення черняхівських і салтівських пам'яток у районі Мохнача може свідчити або про поступову зміну населення, або про часткове

¹ Саяний М. І., Колода В. В., Свистун Г. Є. Поселення... С. 51–62.

² Колода В. В. Сельская округа Хазарского каганата... С. 74–96; Плетнева С. А. От кочевий к городам... С. 125–139.

співіснування різних культурних груп. Це особливо цінно для вивчення раннього середньовіччя Зміївщини, оскільки показує не лише факт заселення, а й складний характер етнокультурних процесів у прикордонній лісостеповій зоні.

Отже, пам'ятки салтівської культури в Мохначах є вагомим свідченням щільного і тривалого заселення долини Сіверського Дінця у VIII–X ст. Вони представлені кількома селищами на обох берегах річки, входять до багат шарового археологічного комплексу району і відображають як господарське освоєння території, так і взаємодію різних етнокультурних груп. Саме тому Мохнач є одним із ключових локальних пунктів для характеристики салтівської культури на території Зміївщини.

Однією з важливих пам'яток ранньосередньовічного часу на території Зміївщини є Коропове городище. Воно розташоване в долині Сіверського Дінця, на високому правому березі річки, між сучасними населеними пунктами Гайдари та Коропове. У довідкових і пам'яткоохоронних матеріалах зазначено, що городище лежить приблизно за 3 км на північ від с. Коропове та за 1,2 км на південний схід від селища Гайдари. Таке розташування було дуже вигідним, оскільки високий берег давав природний захист, а близькість до річки забезпечувала водою, рибними ресурсами та можливістю зв'язку з іншими поселеннями басейну Сіверського Дінця.¹

За площею Коропове городище не належить до дуже великих укріплених пам'яток, але його значення визначається не розмірами, а складністю археологічного комплексу. Загальна площа пам'ятки становить близько 3 га, а площа власне дворища городища - приблизно 1,5 га. У спеціальній археологічній публікації В. В. Колоди зазначено, що двір городища має площу 1,5 га, а разом з усіма оборонними спорудами - ровами й валами - близько 2,6 га. Поруч із городищем існувало значне за розмірами селище площею близько 30 га, яке охоплювало городище з південного заходу, заходу та півночі. Саме це дає

¹ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник... С. 76–81.

можливість розглядати пам'ятку не як окремий ізольований пункт, а як комплекс, де укріплена частина була пов'язана з великим поселенням.¹

Топографія пам'ятки є дуже показовою. Городище розташоване на підвищенні обривистої берегової лінії правого берега Сіверського Дінця. У науковій літературі підкреслюється, що цей археологічний комплекс лежить на високому правому березі річки між Гайдарами та Короповим. Навколишнє селище займало схили розгалуженої балки та сусідню західну височину. На місцевості простежуються давні дороги й стежки, що з'єднували городище, берег річки та окремі частини великого селища. Це свідчить про продумане використання природного рельєфу та пристосування поселення до умов місцевості.²

Точна абсолютна висота городища над рівнем моря у використаних наукових джерелах не подається, тому її не варто вказувати без окремого топографічного вимірювання. Проте джерела чітко характеризують пам'ятку як розташовану на високому узвишші правого берега Сіверського Дінця. Також фіксується висота земляного валу: у сучасному стані він сягає приблизно 2,5 м. За матеріалами опису пам'ятки, верхні 70 см валу з уламками каменів та обвугленими залишками дерев пов'язуються із салтівським часом, тоді як глибший шар із піску та глини належить до давніших, зокрема скіфських, нашарувань. Отже, пам'ятка має не тільки природно вигідне положення, а й добре виражені штучні оборонні елементи.

Коропове городище є багатошаровою пам'яткою. У довідкових матеріалах його загальна хронологія подається дуже широко - від V ст. до н. е. до XVIII ст. Це означає, що пам'ятка використовувалася неодноразово, різними групами населення і в різні історичні епохи. Для теми раннього середньовіччя важливим є саме салтівський етап, який у працях дослідників датується

¹ Колода В. В. Сельская округа Хазарского... С. 273.

² Колода В. В. Сельская округа Хазарского... С. 119–120.

серединою VIII -серединою X ст. У цей час територія Зміївщини входила до зони поширення салтівської культурно-історичної спільності, пов'язаної з населенням Хозарського каганату та лісостеповим прикордонням.¹

Історія вивчення пам'ятки також має значення для її характеристики. Городище згадується ще на початку XX ст. Д. І. Багалієм, перші описи були зроблені М. Фуксом, а після Другої світової війни пам'ятку обстежував Б. А. Шрамко. Саме Шрамко під час досліджень 1953 р. виявив багат шарове селище на північний захід від городища; верхній шар містив артефакти салтівської культури, а нижній — матеріали пізнього етапу бронзової доби. Пізніше комплекс досліджувався іншими археологами, зокрема експедиціями під керівництвом В. В. Колоди. У 2003–2005 рр. і 2010 р. тут проводилися планомірні археологічні роботи.²

Оборонна система Коропового городища була складною. У публікації В. В. Колоди зазначено, що городище мало потрібну лінію оборони за системою «рів - вал». Вона складалася з внутрішньої кам'яно-грунтової цитаделі, яка безпосередньо оточувала житловий майданчик, а також двох додаткових ґрунтових ліній із західного та північного боків. На сучасній поверхні чітко фіксується північний в'їзд на городище. Таке планування показує, що укріплення створювалися з урахуванням природного рельєфу та потреб оборони.³

Особливість салтівського етапу полягає в тому, що в цей час основне життя, очевидно, було зосереджене не на самому городищі, а на великому селищі поруч із ним. За висновком В. В. Колоди, у салтівський час, тобто в середині VIII — середині X ст., місцеве населення обживало саме розлоге селище, а городище використовувало переважно як фортецю. Там міг перебувати невеликий гарнізон або варта, для забезпечення яких потрібні були запаси продуктів. Це дуже

¹ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата... С. 12–30.

² Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 233–234; Колода В. В. Сельская округа Хазарского каганата... С. 273–274.

³ Там само...

важлива деталь, бо вона показує реальний характер функціонування комплексу: городище не було просто житловим пунктом, а виконувало оборонну роль у межах ширшого поселенського комплексу.¹

Цей висновок підтверджується й археологічними матеріалами. На самому городищі, на відміну від навколишнього селища, де зафіксовано масовий матеріал і десятки різних комплексів, житла салтівського часу поки не виявлено. На городищі відомі лише одна значна господарська споруда, три господарські ями та погрібець, причому керамічного матеріалу там небагато. Таким чином, укріплена частина комплексу у салтівський період, найімовірніше, мала допоміжне, охоронне та господарське значення, а не була основним місцем проживання населення.

Матеріальна культура салтівського часу на Короповому комплексі пов'язана передусім із великим селищем. У публікації про землеробство на поселенні зазначено, що територія селища вкрита западинами, які в більшості випадків є запливленими котлованами ранньосередньовічних житлово-господарських комплексів. Також вказано, що територія селища була терасована, а на схилах, краях ярів і терасах місцями простежувалися давні дороги та стежки. Це дозволяє уявити поселення як досить велику й упорядковану територію, пов'язану з господарством і щоденним життям населення.²

Господарство населення салтівського часу в районі Коропового було комплексним. У дослідженнях В. В. Колоди та С. А. Горбаненка цей комплекс розглядається саме як важливе джерело для вивчення землеробства салтівського населення. Автори відзначають, що поселення було розташоване у сприятливій для господарства місцевості: поруч були схили, балки, тераси, лісові ділянки та

¹ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 233–234; Колода В. В. Сельская округа Хазарского каганата... С. 273–274.

² Там само...

берег річки. Такі умови давали можливість поєднувати землеробство, скотарство, рибальство та різні промисли.¹

За матеріалами досліджень, у салтівський час населення комплексу вирощувало зернові культури. У довідковому описі пам'ятки згадуються знахідки зернівок проса, жита, ячменю та голозерної пшениці; також відомі серпи салтівського типу та жорна. У наукових працях Колоди й Горбаненка сільське господарство населення лісостепової зони Хозарського каганату розглядається як одна з основ економіки, причому для його вивчення залучалися археологічні, палеоботанічні, ґрунтознавчі та палеокліматологічні дані. Отже, Коропове городище і прилегле селище важливі не лише як укріплений пункт, а і як джерело для вивчення реального господарського життя населення.²

Окремо треба відзначити питання зберігання врожаю. Для багатьох салтівських поселень характерні господарські ями, але на Короповому комплексі, за довідковим описом, великих зернових ям не виявлено. Це пояснюється особливостями піщаних ґрунтів, у яких важко робити глибокі ями зі стійкими стінками. Імовірно, зерно тут могли зберігати у великих глиняних посудинах типу піфосів. Така особливість добре показує, як природні умови безпосередньо впливали на побут і господарські прийоми населення.

Коропове городище важливе й для розуміння місця Зміївщини у системі пам'яток салтівської культури. Воно демонструє, що населення цього часу використовувало не лише відкриті поселення, але й укріплені пункти, які мали оборонне та організаційне значення. При цьому саме селище площею близько 30 га було головним простором повсякденного життя, тоді як городище могло виконувати роль фортеці. Таке співвідношення укріпленої частини та великого поселення є дуже важливим для характеристики салтівської культури в долині Сіверського Дінця.

¹ Колода В. В. Сельская округа Хазарского... С. 128–146.

² Там само...

Таким чином, Коропове городище є не просто окремою пам'яткою, а частиною великого археологічного комплексу, пов'язаного з заселенням правого берега Сіверського Дінця. Його розташування за 1,2 км на південний схід від Гайдарів і приблизно за 3 км на північ від Коропового, площа дворища близько 1,5 га, наявність оборонних валів і ровів, а також велике селище площею близько 30 га дозволяють розглядати цей комплекс як важливий пункт салтівського часу на Зміївщині. Матеріали пам'ятки свідчать про поєднання оборонної, господарської та поселенської функцій, а також про високий рівень пристосування населення до природних умов долини Сіверського Дінця.

Отже, археологічні матеріали Зміївщини переконливо свідчать про те, що взаємодія між носіями салтівської культури та місцевими слов'янськими племенами мала постійний і багатосторонній характер. Вона проявлялася у спільному використанні територій, близькому розташуванні поселень і могильників, а також у поступовому культурному нашаруванні, що фіксується у стратиграфії пам'яток. Це дозволяє розглядати Зміївщину як один із важливих регіонів контактної зони між степовим і слов'янським світом у ранньому середньовіччі.¹

3.5. Археологічні свідчення давньоруського часу на території Зміївщини

У ранньому середньовіччі Зміївщина перебувала в зоні впливу Хозарського каганату, що підтверджується поширенням салтівської культури в басейні Сіверського Дінця. Регіон був контактною територією між кочовим і осілим населенням. Поселення й городища свідчать про розвиток землеробства,

¹ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата... С. 24–38.

скотарства, ремесел і активне використання Сіверського Дінця як природного шляху обміну та зв'язків.¹

Поступовий занепад салтівської культури був пов'язаний з ослабленням Хозарського каганату та посиленням слов'янського населення. Археологічні матеріали показують не різку зміну населення, а поступову трансформацію регіону. Саме в цей час формувалися передумови включення Зміївщини до процесів становлення Київської Русі.²

Особливе значення для вивчення салтівської культури на території Зміївщини мають дослідження В. К. Міхеєва, присвячені Сухогомільшанському археологічному комплексу. Саме матеріали Сухої Гомільші дають змогу не лише конкретизувати характер салтівських пам'яток у басейні Сіверського Дінця, а й розглядати Зміївщину як важливу складову північно-західної периферії Хозарського каганату. У своїй монографії про Подоння в складі Хозарії Міхеєв показав, що цей регіон у VIII–X ст. був зоною активного культурного, політичного та господарського розвитку, де поєднувалися місцеві лісостепові традиції із впливами салтово-маяцького середовища. Для території Зміївщини це особливо важливо, оскільки вона була не віддаленою околицею, а частиною ширшої системи поселень, укріплень і могильників, пов'язаних із хозарським світом.³

Сухогомільшанський комплекс, досліджений В. К. Міхеєвим, включає городище, селище та могильник, тобто репрезентує фактично повний археологічний зріз життя місцевого населення салтівського часу. Це дозволяє аналізувати не лише окремі речові знахідки, а цілісну систему розселення, господарства та поховального обряду. Особливу наукову вагу має Сухогомільшанський могильник, якому Міхеєв присвятив окрему статтю. Саме на його матеріалах було виявлено складну структуру поховальної обрядовості,

¹ Колода В. В. Сельская округа Хазарского... С. 7–28.

² Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. С. 15–38.

³ Міхеєв В. К. Подонье в составе Хазарского каганата... С. 95–118.

поєднання різних ритуальних елементів, а також культурні риси, що відображають поліетнічний характер населення басейну Сіверського Дінця у VIII–X ст. Матеріали могильника засвідчили, що салтівська культура на Зміївщині не була однорідним явищем, а формувалася в умовах тривалої взаємодії осілого населення, степових впливів і слов'янського оточення.¹

Надзвичайно важливим є те, що Міхеєв розглядав Суху Гомільшу не ізольовано, а як один із ключових пунктів усієї системи салтівських пам'яток Подонців'я. У цьому контексті Зміївщина постає контактною зоною, де перетиналися хозарські політичні інтереси, алано-болгарські культурні елементи та місцеві слов'янські традиції. Археологічні матеріали Сухой Гомільші дають підстави говорити про достатньо високий рівень організації місцевого життя: наявність укріпленого пункту, стаціонарного поселення, ремісничої діяльності та розвиненого могильника свідчить про осілий характер значної частини населення. Це особливо важливо для характеристики Зміївщини, оскільки дозволяє відійти від спрощеного уявлення про регіон як виключно прикордонну периферію між степом і лісостепом. Навпаки, за матеріалами Міхеєва бачимо, що це була територія зі сталою мережею пам'яток, включена до ширших економічних і політичних процесів раннього середньовіччя.²

Для характеристики матеріальної культури салтівського населення Зміївщини особливу цінність мають опубліковані Міхеєвим матеріали поховань і знахідок із Сухой Гомільші, зокрема прикрас, підвісок, елементів кінського спорядження та керамічного комплексу. Вони демонструють високий рівень розвитку ремесла, включення місцевого населення до міжрегіональних контактів і наявність чітких культурних ознак салтово-маяцької спільноти. Водночас ці матеріали дають змогу простежити локальні особливості, що вирізняють пам'ятки Зміївщини серед інших центрів салтівської культури. Саме тому праці В. К. Міхеєва щодо Сухой Гомільші є обов'язковими для аналізу салтівського

¹ Міхеєв В. К. Сухогомольшанский могильник // Советская археология. 1986. № 3. С. 158–174.

² Міхеєв В. К. Подонье в составе Хазарского каганата... С. 95–120.

етапу в історії регіону: вони дозволяють конкретно показати, як археологічні дані відображають складні етнокультурні процеси, що передували занепаду Хозарського каганату та подальшим змінам у середовищі населення Сіверсько-Донецького регіону.¹

Найбільш ґрунтовні дослідження комплексу були проведені експедицією під керівництвом В. К. Михєєва у 1969, 1973–1982 роках. Саме його роботи стали основою сучасного вивчення пам'ятки. Центральною частиною комплексу було городище площею близько 2 га. Воно займало видовжений мис і мало потужну систему укріплень. Із напільного боку простежено вал, рів та залишки дерев'яно-земляних і кам'яних оборонних споруд. Дослідники встановили, що укріплення неодноразово перебудовувалися.²

Окрім городища, до складу комплексу входили відкриті поселення та могильник. Це свідчить, що Суха Гомільша була значним ремісничим і адміністративним центром. Під час розкопок виявлено залишки жител напівземлянкового типу, господарських споруд, печей, вогнищ, зернових ям та господарських котлованів. Житла були заглиблені в материк, мали дерев'яний каркас та глинобитні печі.³

Матеріальний комплекс пам'ятки дуже багатий. Було знайдено численні уламки гончарного та ліпного посуду, кухонні горщики, миски, корчаги, фрагменти амфор. Серед металевих виробів виявлено ножі, серпи, сокири, наконечники стріл, пряжки, цвяхи, деталі ременів та кінської зброї. Також знайдено кістяні проколки, пряслиця, жорна, кам'яні точила та інші предмети побуту.

Особливий інтерес становлять знахідки, пов'язані з військовою справою та вершництвом: стремена, вудила, накладки ремінної гарнітури, наконечники

¹ Михєєв В. К. Коньковые подвески из могильника... С. 112–118.

² Михєєв В. К. Подонье в составе Хазарского каганата... С. 95–104.

³ Там само...

списів і стріл. Це підтверджує наявність військового гарнізону та зв'язки населення зі степовим середовищем.¹Могильник Сухої Гомільші дав важливі матеріали для вивчення населення регіону. Тут досліджено поховання за обрядом тілопокладення та кремації. Частина поховань супроводжувалася прикрасами, поясними наборами, зброєю та предметами кінського спорядження, що свідчить про етнічну строкатість населення.

Комплекс входив до системи опорних пунктів Хозарського каганату у верхів'ях Сіверського Дінця. Він виконував оборонну, адміністративну, ремісничу та торговельну функції. Завдяки стратегічному положенню пам'ятка контролювала важливі шляхи сполучення²

Подальший розвиток Зміївщини був пов'язаний із поступовим поширенням впливу Київської Русі на східні землі. Розташування регіону в басейні Сіверського Дінця мало важливе значення, бо ця територія входила до системи водних шляхів, торговельних контактів і прикордонних зв'язків. Археологічні пам'ятки Зміївщини свідчать про безперервність заселення та поступове включення місцевого населення до економічного й політичного простору Русі.³

У цей час посилювався осілий спосіб життя, розвивалися землеробство й скотарство, а в матеріальній культурі поширювалися давньоруські форми житла, господарських споруд і побутових речей. Отже, Зміївщина поступово перетворювалася з прикордонної контактної зони на частину ширшого давньоруського простору.⁴

¹ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата... С. 104–137.

² Там само...

³ Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. С. 28 - 44; Археология Украинской ССР... С. 42–74; Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины: с древнейших времен до второй половины XIV в. Ленинград: Изд-во Ленинградского государственного университета, 1940. С. 167–198.

⁴ Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя...С. 38–68.

Однією з важливих давньоруських пам'яток є комплекс між Змієвом і Гайдарами, описаний О. Г. Дьяченком та В. К. Міхеєвим у статті «Древнерусский археологический комплекс XII–XIII вв. у с. Гайдары (Змеев курган)» (Рис. 56). Дослідники розглядали цю пам'ятку як конкретний археологічний комплекс, що включав укріплену частину, селище-супутник та ґрунтовий могильник. У 1993 р. Слов'яно-руська археологічна експедиція Харківського державного інституту культури разом із середньовічною археологічною експедицією Харківського університету продовжила вивчення цієї пам'ятки біля с. Гайдари Зміївського району.¹

Історія вивчення пам'ятки почалася значно раніше. За даними Дьяченка і Міхеєва, уперше її обстежували у 1927 р. А. С. Федоровський та Н. К. Фукс, однак результати цієї роботи майже не були введені до широкого наукового обігу. Як селище давньоруської культури X–XIII ст. пам'ятка згодом була описана Б. А. Шрамком у 1953 р. У звіті згадувалися знахідки давньоруської гончарної кераміки та окремі фрагменти ліпного посуду, які тоді попередньо пов'язували зі скіфським часом. На підвищенні, відділеному ярмом на північ від селища, було помічено залишки поховань; Шрамко висловив думку про давньоруський безкурганний могильник. У 1955 р. він знову зібрав на пам'ятці давньоруську кераміку IX–XIII ст. і здійснив знімання плану. У книзі 1962 р. Б. А. Шрамко назвав селище у Гайдарах давньоруським поселенням IX–XIII ст., а в 1970 р. уже впевнено трактував пам'ятку як давньоруське городище.²

Пізніше пам'ятка привертала увагу С. О. Плетньової. Вона використала відомості про Зміїв курган біля Гайдар для історико-географічних побудов щодо Половецької землі. У її гіпотезі невелике городище біля Гайдар могло ототожнюватися з половецьким містом Балин, узятим руськими дружинами під час походу «на Дон» 1116 р. Ця думка важлива для історіографії, але в роботі її

¹ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ: Наукова думка, 1977. С. 106–120.

² Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический... С. 146; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 328–330.

треба подавати саме як припущення, а не як остаточно доведений факт. Пізніші автори, зокрема О. Бубенок, також розглядали питання Шаруканя, Сугрова й Балина, але підкреслювали складність локалізації літописних міст Половецької землі.¹

Місце розташування комплексу в джерелах описано досить точно. За сучасними орієнтирами, городище міститься приблизно за 2,2 км на південь від сучасного Змієва і приблизно за 120 м на північний захід від мосту через Сіверський Донець. У топографічному відношенні поселення займає вузьку смугу вздовж північно-східного краю великого мисоподібного схилу глибокої долини правого берега Дінця. Від русла річки ділянка віддалена приблизно на 200-250 м. Максимальна відносна висота майданчика над поймою становить близько 52 м. Таке положення було надзвичайно вигідним: воно давало огляд долини, природний захист схилами і контроль над комунікаціями біля переправи.²

У структурі пам'ятки дослідники виділяють три основні частини: власне крепость-городище, неукріплене селище-супутник, що прилягає до укріплення, та ґрунтовий могильник.³ Саме ця комплексність і робить пам'ятку особливо важливою: вона дозволяє бачити не лише укріплену військову точку, а й пов'язану з нею зону поселення та поховання населення.⁴

Укріплена частина займала південно-східний відріг мисоподібної ділянки. Вона була обмежена береговим схилом і вузькою приводороздільною долиною Раклячий Яр, глибина якого сягала 10-11 м. Західний схил долини був перерізаний відрогами. Дослідники відзначали, що острог разом із береговим схилом складений з алювіальних пісків. Судячи з рельєфу, острог мав форму

¹ Плетнева С. А. Половцы. Москва: Наука, 1990. С. 60–62; Бубенок О. Б. Шарукань, Сугров, Балин – поселения городского типа на половецко-русском пограничье // Восточная Европа в древности и средневековье. Ранние этапы урбанизации. XXXI Чтения памяти В. Т. Пашуто: материалы конференции. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2019. С. 28–32.

² Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский... С. 146–147.

³ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ: Наукова думка, 1977. С. 31–58.

⁴ Там само...

вузького трикутника і поступово знижувався в північно-східному напрямку. Площадка городища повторювала конфігурацію відрогу і з заходу та сходу мала добрий природний захист; крутизна схилів досягала близько 25-30 градусів.¹

Особливу увагу Дьяченко і Міхєєв приділили залишкам оборонних споруд. На північно-східній стороні відрогу були помітні сліди чотирьох підрізків схилу; ширина площадок ескарпів становила приблизно 1,5-2 м, а висота - близько 1 м. Друга, третя і четверта площадки, рахуючи від підосви, були посилені ровами завширшки 2-3 м; сучасна глибина ровів незначна, близько 0,5 м, але вони добре простежувалися в рельєфі. З північно-західного боку городище сильно постраждало від ерозії Раклячого Яру. Береговий схил, особливо у верхній частині, був розмитий і перетворений на вузькі горизонтальні тераси.²

Під час протиерозійних робіт площадка укріплення зазнала значної техногенної переробки. Вал і рів, які захищали укріплення з південної напільної сторони, були майже повністю знівельовані. Збережений у південно-східному куті фрагмент валу мав довжину по перетину площадки до 2 м, ширину в підосві близько 5 м і висоту 0,6 м. Насип валу складався з піску. Рів простежувався у вигляді виїмки глибиною 0,5-0,8 м і шириною приблизно 4 м. За підрахунками дослідників, збережена частина площадки мала довжину по лінії північ-південь, тобто між краєм відрогу і залишками валу, близько 27 м; найбільша ширина становила приблизно 8 м. Поверхня майданчика була рівною, задернованою і вільною від дерев.

Для уточнення стратиграфії у центрі укріплення було закладено шурф розміром 1,0 х 1,5 м, доведений до глибини 1,4 м. Під дерновим шаром товщиною близько 0,1 м лежав шар перемішаного білого і сірого пухкого піску потужністю 0,6-0,9 м без культурних включень. Нижче зафіксовано темний опідзолений піщаний шар чорного забарвлення потужністю близько 0,2 м, який

¹ Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический... С. 146–147.

² Там само...

містив значну кількість вугликів. Із цього шару походять два уламки давньоруських гончарних посудин і кістка. Така стратиграфія показала, що поверхню городища перепланували, внаслідок чого давній опідзолений горизонт був перекритий товщею насипного піску, ймовірно, отриманого з пошкодженого валу.¹

Селище-супутник починалося безпосередньо за ровом укріплення. Воно майже повністю вкрите лісом і чагарником. Західний та східний краї селища підіймалися над поймою на 35-37 м. Середня частина являла собою неглибоку витягнуту ложбину, яка слугувала руслом для стоку талих і дощових вод. Через сильну задернованість поверхні визначити розміри поселення важко, однак за даними шурфування і розкопів воно простягалося не менш як на 130 м у довжину. Його ширина на напрямку захід-схід сягала біля рову близько 40 м, а перед насипом у районі курганоподібної насипі № 35 - до 65 м. На селищі було закладено три шурфи і один розкоп. (Рис. 57.)²

Матеріали селища-супутника дуже показові. У шурфі № 2, розмірами 2 х 1,5 м і глибиною 0,9 м, культурного шару не виявили, але на глибині 0,2-0,4 м у сірому піску знайдено фрагмент вінчика давньоруського гончарного горщика та кістку тварини. У шурфі № 3, розмірами 2 х 2 м, на глибині 0,4-0,6 м під дерном і насипним піском виявлено слабо гумусований піщаний культурний шар потужністю 0,15-0,20 м. Із нього походять три фрагменти вінчиків та два стінки давньоруських гончарних горщиків, один із яких був орнаментований по плечу насічкоподібним орнаментом.³

Розкоп 1993 р., прирізаний до шурфу № 1, мав розміри 8 х 8 м і площу 64 м². Стратиграфія тут складалася з дерну, частково опідзоленого піску, сірого піску та материкового піску. Культурні залишки найчіткіше виступали у північно-східному куті розкопу. Таблиця розподілу знахідок, наведена авторами,

¹ Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический... С. 146–147.

² Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический... С. 146–147.

³ Там само...

показує, що на селищі були фрагменти давньоруської гончарної кераміки, ліпної кераміки, кістки тварин, шматки обмазки стін споруд, камені пісковика і один фрагмент кузнечного шлаку. Найбільша концентрація решток припадала на глибину 0,2-0,4 м. Автори дійшли висновку, що суцільного потужного культурного шару на селищі не було: нашарування залягали плямами, ймовірно, біля жител і господарських споруд.¹

Керамічний комплекс селища складався переважно з кругової давньоруської кухонної кераміки. Це були горщики середніх розмірів із домішкою піску в тісті. Більшість фрагментів мала чорний колір поверхні, оскільки випал був наскрізним, але черепок залишався щільним і не ламким. Орнаментация представлена варіантами лінійного та хвилястого візерунку, а також зерноподібними ямками по плечу й тулубу. За формою вінчиків більшість посудин мала характерний розвинений вигляд, що дозволило авторам датувати керамічний комплекс XII - серединою XIII ст. Окремо згадано 17 дрібних фрагментів ліпного посуду неясної культурної належності; у їхньому тісті була домішка піску і дрібного шамоту.²

Грунтовий могильник розташований на найвищій, повністю вкритій лісом частині платоподібного підвищення, що прилягає з півдня і південного заходу до вершини Раклячого Яру. Його територія майже рівна, орієнтовно 150 x 80 м, витягнута у напрямку північний захід - південний схід. Висота над поймою Дінця становить 46-52 м. З півночі межа могильника задається природним пониженням до вершини Раклячого Яру; із заходу - схилом правого берега пересохлої річки Буцери, яка у джерелах ототожнюється з Байдуоровкою або Змійкою; зі сходу - високим і крутим схилом долини Дінця. Лише південна сторона не мала чіткої природної межі. Південна околиця селища розташована за 60-100 м від могильника.³

¹ Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический... С. 146–147.

² Там само...

³ Там само...

У 1993 р. на могильнику закладено два розкопи загальною площею 144 м². У розкопах було виявлено чотири давньоруські поховання домонгольського часу. Стратиграфія була подібною: під дерном залягала сіра лісова піщана земля потужністю 0,4-0,5 м, нижче - сірий або білий материковий пісок. Контури поховальних ям простежувалися погано, тому поховання визначалися за плямами розкладеного тіла, перемішаністю ґрунту і кротовинами. У похованні 1 скелет лежав на спині у витягнутому положенні, головою на захід із незначним відхиленням на південь; руки були зігнуті, одна покладена на нижню частину грудної клітки, інша - на живіт. За антропологічними ознаками автори припустили поховання жінки віком приблизно 25-40 років. Навколо кістяка знайдено фрагменти ліпної кераміки, риб'ячу луску, уламки давньоруської гончарної посудини.

У розкопі на могильнику було зафіксовано значну кількість дрібних предметів: 183 давні предмети, серед яких переважала давньоруська гончарна кераміка, (Рис. 58). а також кістки тварин, шматочки обпаленої глини, камені пісковика, вугілля та окремі індивідуальні знахідки. Основна маса речей концентрувалася на глибині 0,2-0,4 м у сірій землі, тобто на давній денній поверхні, з якої починалися могильні ями. Серед знахідок згадано невеликий уламок жорна з конгломерату, частину точильної плити з дрібнозернистого пісковика, масивний залізний крючок із розкованим протилежним кінцем і рідкісну зонну бусину з чорного скла з пластичним орнаментом червоними і блакитними крапками. За аналогіями така бусина віднесена до XII-XIII ст.¹

Матеріали 1988 р., досліджені В. В. Дядюком, також важливі для характеристики комплексу. Його ділянка була розташована в місці контакту платоподібного підвищення, де міститься давньоруський могильник, і привороздільного схилу крутизною 3-4 градуси, що є правим берегом річки Буцери. Було закладено три розвідувальні розкопи загальною площею близько

¹ Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический... С. 146–147.

27 м². У заповненні ям виявлено кістки тварин, зокрема череп коня, залізистий шлак і давньоруську гончарну кераміку. У розкопі № 2 знайдено поховання, а в розкопі № 3 - парне поховання. У похованні 4 біля черепа з двох сторін лежали два срібні тонкодротові скроневі кільця із заходячими кінцями. Дослідники підкреслили, що співставлення поховального обряду місцевого могильника з характеристиками ґрунтових некрополів південних районів Русі IX-XIII ст. показує їхню повну ідентичність.

Висновок Дьяченка і Міхеева щодо пам'ятки досить конкретний: комплекс біля Гайдар не можна зводити лише до невеликого поселення. Він включає укріплену площадку, селище-супутник і могильник; кераміка та поховальний матеріал дозволяють датувати його XII - серединою XIII ст. Автори розглядали його як укріплений пункт на південно-східній окраїні Русі, тобто в зоні русько-половецького пограниччя. У такій інтерпретації це міг бути сторожовий пункт, пов'язаний із контролем певної ділянки кордону й переправи через Сіверський Донець.

Хоча Зміїв курган зазвичай згадується передусім як городище, насправді наукова цінність пам'ятки значною мірою пов'язана саме з тим, що поруч із укріпленням досліджено селище і могильник. Для давньоруських пам'яток басейну Сіверського Дінця це особливо важливо, тому що не кожен укріплений пункт має настільки добре простежувану поселенсько-поховальну структуру. Городище саме по собі дає уявлення про оборону, а селище і могильник дозволяють побачити повсякденне життя, господарство й поховальний обряд населення.¹

Селище-супутник, за описом дослідників, не мало суцільного потужного культурного шару. Це не означає, що поселення було випадковим або короткочасним. Навпаки, характер залягання матеріалу показує, що житлові й господарські об'єкти могли стояти окремими групами, а культурні рештки

¹ Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический... С. 146–155

накопичувалися плямами біля споруд. Відсутність виразних слідів опалювальних споруд у розкопі 1993 р. автори пояснювали тим, що виявлені об'єкти могли бути легкими наземними спорудами з глинобитними стінами або господарськими будівлями. Для повного розуміння планування поселення дослідники вважали доцільними ширші розкопки ближче до східного краю селища.

Знахідки обмазки стін споруд мають важливе значення. Вони свідчать, що на поселенні існували будівлі з глиняним обмазуванням дерев'яного або плетеного каркаса. Кістки тварин відображають побутові відходи і господарську діяльність. Фрагмент кузнечного шлаку не дає підстав говорити про великий ремісничий центр, але показує, що поряд могли виконуватися окремі операції, пов'язані з обробкою металу або ремонтом залізних речей. Кераміка є головним датувальним матеріалом і впевнено пов'язує комплекс із домонгольським часом.¹

Могильник виявляє інший бік життя цього населення. Поховання без курганних насипів, із витягнутим положенням тіл на спині, орієнтацією головою переважно на захід, а також із небагатим супровідним матеріалом добре вписуються в коло ґрунтових некрополів південних районів Русі. Особливо показовими є срібні скроневі кільця з поховання 4, дослідженого В. В. Дядюком: це тип прикрас, характерний для жіночого убору давньоруського населення. Наявність таких знахідок дозволяє говорити не лише про військовий або сторожовий характер укріплення, а й про присутність цивільного населення або принаймні про сталий зв'язок укріпленого пункту з поселенською округою.²

Для теми Київської Русі на Зміївщині ця пам'ятка є ключовою, тому що тут зібрано одразу кілька категорій джерел: топографія укріплення, кераміка поселення, матеріали розкопів, поховальні комплекси і речі індивідуального

¹ Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический... С. 145–160.

² Там само...

користування. Усе це дозволяє описувати Гайдари не загальними словами, а як конкретний археологічний комплекс XII - середини XIII ст. Саме тому в тексті дипломної роботи доцільно подавати не лише назву «Зміїв курган», а повну характеристику: городище, селище-супутник і ґрунтовий могильник давньоруського часу біля с. Гайдари.¹

Мохначанське городище розташоване біля села Мохнач колишнього Зміївського району Харківської області, на правому березі Сіверського Дінця. Пам'ятка займає високу ділянку правобережжя, що природно домінує над долиною річки. Саме таке розташування мало велике значення для середньовічного населення, оскільки дозволяло контролювати річкову долину, підступи до переправ і навколишню територію. Укріплення на таких високих берегових мисах були характерними для багатьох пам'яток раннього середньовіччя та давньоруського часу.²

Городище є багатошаровою пам'яткою. У різні періоди тут фіксувалися матеріали скіфського часу, раннього середньовіччя, салтівської культури, роменського та давньоруського періодів. Однак у межах теми Київської Русі головне значення має саме слов'янський і давньоруський горизонт, який пов'язується з процесами заселення Сіверськодонецького регіону у X–XIII ст.

Пам'ятка досліджувалася харківськими археологами. У науковій літературі вона згадується у зв'язку з роботами Б. А. Шрамка, В. К. Міхєєва, В. В. Колоди та інших дослідників, які вивчали археологічні старожитності басейну Сіверського Дінця. У сучасний період розкопки на городищі та в його окрузі проводила середньовічна археологічна експедиція Харківського

¹ Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический... С. 146–155

² Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова... С. 75–78; Саяний М. І., Колода В. В., Свистун Г. Є. Поселення... С. 51–62.

національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. За даними цих досліджень, на пам'ятці простежено культурний шар, залишки житлових і господарських споруд, господарські ями та значну кількість археологічного матеріалу. У 2017 р. на городищі було досліджено 863,5 м², а загальна площа розкритої ділянки досягла 8035,5 м²; потужність культурного шару становила приблизно 25–30 см.¹

Для давньоруського часу Мохнач є важливим не як випадкова точка знахідок, а як укріплений пункт у системі заселення правобережжя Сіверського Дінця. Укріплена частина городища займала природно захищену позицію. Оборонні лінії склалися з валів і ровів, що відділяли майданчик від напільного боку. Такий тип укріплення відповідає характеру давньоруських і ранньосередньовічних городищ, які використовували природні переваги місцевості та посилювали їх штучними оборонними спорудами.²

Серед знахідок, які характеризують середньовічне життя пам'ятки, важливе місце займає кераміка. На городищі трапляються уламки ліпного та гончарного посуду, зокрема фрагменти горщиків, що дають можливість простежити зміну культурних горизонтів. Для періоду Київської Русі особливе значення має кругова кераміка, яка пов'язується з давньоруською традицією XI–XIII ст. Такі матеріали показують, що пам'ятка не припинила значення після ранньосередньовічного етапу, а залишалася частиною поселенської системи регіону.³

¹ Колода В. В. Сельская округа Хазарского каганата... С. 29–62; Саяний М. І., Колода В. В., Свистун Г. Є. Поселення... С. 51–62.

² Саяний М. І., Колода В. В., Свистун Г. Є. Поселення... С. 51–62; Колода В. В. Сельская округа Хазарского каганата... С. 63–92.

³ Квітковський В. І., Свистун Г. Є. Розвідки в Зміївському та Печенізькому районах... С. 247–250.

Окрім кераміки, під час досліджень були виявлені залізні ножі, шила, голки, серпи, пробійники, фрагменти жорен, точильні та шліфувальні камені. Ці знахідки свідчать про господарську діяльність населення: землеробство, обробку дерева, побутове ремесло та щоденне домашнє виробництво. Наявність серпів і жорен показує, що землеробство було одним із важливих занять мешканців округи. Залізні ножі, шила та інші інструменти вказують на побутові ремесла і дрібне виробництво.¹

Навколо городища виявлено систему відкритих поселень, які становили його округу. Така структура — укріплений центр і навколишні селища - добре відповідає характеру середньовічного заселення. Укріплення могло виконувати функцію захисту, адміністративного осередку або місця, де населення концентрувалося під час небезпеки, тоді як основна господарська діяльність відбувалася на відкритих поселеннях навколо нього.²

У контексті Київської Русі Мохначанське городище слід розглядати як один із пунктів освоєння Сіверськодонецького правобережжя. Ця територія була прикордонною зоною між осілим слов'янським населенням і степовим світом, тому укріплені поселення мали особливе значення. Вони забезпечували контроль над шляхами, захист населення та господарське освоєння території. Саме тому Мохнач є важливою пам'яткою для розуміння історії Зміївщини у X–XIII ст.³

Отже, у третьому розділі було встановлено, що ранньосередньовічна історія Зміївщини відображає складний і тривалий процес етнокультурних трансформацій, у ході яких на території басейну Сіверського Дінця поступово

¹ Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 59–110.

² Саяний М. І., Колода В. В., Свистун Г. Є. Поселення... С. 51–62.

³ Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове ... С. 328–330.

формувалося слов'янське населення. Археологічні матеріали засвідчують, що цей процес не був раптовим: він спирався на місцеву лісостепову основу, спадковість окремих рис матеріальної культури та активні контакти з сусідніми культурними середовищами.¹ Важливе місце в цьому контексті посідає черняхівська культура, пам'ятки якої на Зміївщині представлені переважно відкритими поселеннями та ґрунтовими могильниками й відображають високий рівень ремесел, землеробства, скотарства та міжкультурних зв'язків. Її поліетнічний характер став одним із підґрунтів подальшого розвитку ранньослов'янського світу. Не менш показовими є пам'ятки салтівської культур, які демонструють безперервність заселення території, ускладнення системи розселення та включення регіону до ширших історичних процесів раннього середньовіччя. Аналіз житла, кераміки, прикрас і знарядь праці показав, що матеріальна культура ранніх слов'ян Зміївщини поєднувала локальні традиції з новими рисами, виробленими в умовах прикордонного лісостепо-степового середовища. Таким чином, Зміївщина була важливою контактною зоною і одним із локальних осередків формування ранньосередньовічного населення Східної Європи.²

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження встановлено, що Зміївщина є важливим археологічним мікрорегіоном басейну Сіверського Дінця, де пам'ятки різних епох відображають тривале освоєння річкової долини, терас і лісостепоного середовища. Матеріали Лиману, Мохнача, Коропового, та інших пунктів засвідчують неолітичне й енеолітичне заселення берегів Сіверського Дінця, пов'язане з рибальством, полюванням, збиральництвом, виготовленням ліпного посуду та використанням крем'яних, кістяних і рогових знарядь. У добу

¹ Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове ... С. 328–330.

² Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ: Стародавній світ, 2012. С. 210–264; Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. С. 15–103.

бронзи в регіоні посилювалися скотарство й землеробство, урізноманітнювалися знаряддя праці та поширювалися поховальні комплекси, зокрема курганні пам'ятки. Матеріали ранньозалізного віку й скіфського часу показують Зміївщину як контактну зону між осілим населенням лісостепу та степовими групами, що підтверджують укріплені поселення, кераміка, прикраси й предмети озброєння.

Окреме значення мають пам'ятки черняхівської археологічної культури на території Зміївщини, які відображають включення регіону до ширших етнокультурних процесів перших століть нашої ери та засвідчують розвиток ремесел, господарства і матеріальної культури. Після черняхівського часу простежуються ранньослов'янські процеси, пов'язані з формуванням нової поселенської системи, землеробством, скотарством, домашніми ремеслами і локальними традиціями; саме цей етап важливий для розуміння формування слов'янського населення Зміївщини. Салтівська археологічна культура розглядається як окреме ранньосередньовічне явище, представлене городищами, поселеннями, могильниками та речовими знахідками, що свідчать про розвиток ремесел, торгівлі, військової справи й контакти між лісостепом і степом. У добу Київської Русі Зміївщина не була політичним центром, однак виконувала роль прикордонної та контактної території. Отже, ці пам'ятки становлять основу для вивчення давньої історії Зміївщини від неоліту до раннього середньовіччя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 5. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989.
2. 9. Повість временних літ: літопис / за ред. В. В. Яременка. Київ: Веселка, 1990.

Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ: Стародавній світ, 2012. 366 с.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. 390 с.
- Археологія і давня історія України. 2022. Вип. 3 (44). 532 С.
- Археологія України: курс лекцій: навч. посіб. / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ: Либідь, 2005. 502 С.
- Археология Украинской ССР: в 3 т. Т. 1: Первобытная археология. Киев: Наукова думка, 1971. 452 С.
- Археология Украинской ССР: в 3 т. Т. 2: Скифо-сарматская и античная археология / отв. ред. А. И. Тереножкин. Киев: Наукова думка, 1971. 504 С.
- Археология Украинской ССР: в 3 т. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, 1986. 575 С.
- Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В. Курганы скифского времени Харьковской области. Киев: ИА НАН Украины, 2000. 236 С.
- Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Альтернативи, 1998. 335 С.
- Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ: Наукова думка, 1991. 139 С.
- Березанська С. С. Зрубна культура на території України. Київ: Наукова думка, 1982. 209 С.
- Березанська С. С., Гошко Т. Ю., Клочко В. І. та ін. Гордіївський могильник. Вінниця, 2011. 288 С.
- Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. 1953. Т. VIII. С. 28–44.
- Бессонова С. С., Гаврилюк Н. О., Зубар В. М. Давня історія України: у 2 т. Т. 2: Скіфо-антична доба. Київ: Інститут археології НАН України, 1998. 494 С.
- Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ: Наукова думка, 1977. 234 С.

Бобровська О. В. Намисто та підвіски у вбранні населення черняхівської культури: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2000. 20 С.

Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 244 С.

Бубенок О. Б. Шарукань, Сугров, Балин - поселения городского типа на половецко-русском пограничье // Восточная Европа в древности и средневековье. Ранние этапы урбанизации: XXXI Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто: материалы конференции / редкол.: Е. А. Мельникова и др.; Институт всеобщей истории РАН. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2019. С. 28–32.

Бібіков С. М. До 50-річчя археологічної науки на Україні // Археологія. 1968. Т. XXI. С. 3–35.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2008. 479 С.

Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. Москва, 1905. Т. 1. С. 174–225.

Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ: ІА НАН України, 2010. 283 С.

Гречко Д. С. Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя скіфського часу. Київ: ІА НАН України, 2021. 286 С.

Давня історія України: у 3 т. Т. 1: Первісне суспільство. Київ: Наукова думка, 1997. 558 С.

Давня історія України: у 3 т. Т. 2: Скіфо-антична доба. Київ: Наукова думка, 1998. 494 С.

Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 270 С.

Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический комплекс XII-XIII вв. у с. Гайдары (Змеев курган) // Хазарский альманах. Киев; Харьков; Москва; Иерусалим, 2004. Т. 2. С. 150–158.

Дяченко О. Г. Пам'ятки черняхівської культури в басейні Сіверського Дінця // Археологія. 1980. Вип. 35. С. 66–74.

Ефименко П. П. Раннеславянское поселение на Среднем Дону // Сообщения ГАИМК. 1931. № 2. С. 5–9.

Зайцев Б. П. Новые материалы черняховской культуры бассейна Северского Донца и Псла // Материалы и исследования по археологии СССР. 1964. № 116. С. 44–52.

Залізник Л. Л. Первісна історія України: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1999. 263 С.

Зоценко В. М. Південне коло обігу дирхемів у Східній Європі // Археологія. 1991. № 4. С. 58–71.

Історія та розвиток керамічного виробництва: навч. посіб. / О. В. Савцова, Г. К. Воронов, О. І. Фесенко, Ю. О. Смирнова, Я. О. Покроєва. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2022. 182 С.

Клочко В. І. Озброєння та військова справа доби бронзи на території України. Київ: Наукова думка, 2006. 337 С.

Колода В. В. Сельская округа Хазарского каганата в лесостепной зоне Днепро-Донского междуречья. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2004. С. 183–256.

Корохина А. В., Окатенко В. Н. Новые памятники скифского времени в бассейне Северского Донца // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків, 2004. Вип. 7. С. 38–43.

Корохіна А. В. До походження бондарихинської культури // Археологія. 2009. № 3. С. 13–18.

Крютченко О. О. Працевзатрати на зведення лісостепових городищ скіфського часу // Магістеріум. 2017. Вип. 67: Археологічні студії. С. 60–65.

Квітковський В. І., Свистун Г. Є. Розвідки в Зміївському та Печенізькому районах // Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 247–250.

Либеров П. Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // Материалы и исследования по археологии СССР. 1962. № 113. С. 5–85.

Либеров П. Д. Памятники скифского времени лесостепного Подонья. Москва: Наука, 1965. 112 С.

Ляпушкин И. И. Памятники культуры полей погребений Левобережья Днепра // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1950. Вып. 33. С. 29–33.

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. 290 С.

Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. Ленинград, 1940. 320 С.

Манько В. О. Неоліт Південно-Східної України. Київ: Шлях, 2006. 280 С.

Манько В. О. Розвиток неолітичних культур на території України: подолання запрограмованості на певний тип ландшафту // Vita Antiqua. 2017. № 9. С. 152–170.

Масленков И. В. Новые памятники скифского времени бассейна Северского Донца // Красзнавство і учитель - 2016: тези доповідей міжнародної наукової конференції. Харків, 2016. С. 63–65.

Мельник Е. Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии в 1900-1901 гг. // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. Москва, 1905. Т. 1. С. 673–676.

Мельник О. О., Лобода О. І. Історія науки і техніки: навч. посіб. Мелітополь: ФОП Одноріг Т. В., 2018. 304 С.

Мизгін К. В. Деякі результати досліджень поселення черняхівської культури біля с. Новоберецьке // Археологія. 2011. № 4. С. 70–81.

Михеев В. К. Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша // Советская археология. 1982. № 2. С. 156–167.

Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Вища школа, 1985. 108 С.

Михеев В. К. Сухогомольшанский могильник // Советская археология. 1986. № 3. С. 158–174.

Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. Киев: Наукова думка, 1990. 156 С.

Непріна В. І. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. 1982. № 41. С. 3–15.

Нераденко Т. М. Поселення Молюхів Бугор в працях Д. Я. Телегіна і за сучасними даними // Археологія і давня історія України. 2020. Вип. 4 (37). С. 348–357.

Ногін Є. В. Природне середовище, кліматичні умови та деякі топографічні особливості розташування неолітичних пам'яток на Північному Сході України // Сіверщина в історії України. 2010. Вип. 3. С. 52–55.

Окатенко В. М., Буйнов Ю. В. Курган з похованнями скіфського типу біля Старого Мерчика // Археологія. 2010. № 1. С. 78–90.

Отрощенко В. В. До питання про фінал культур зрубної спільноти // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Запорожье, 1999. С. 191–194.

Отрощенко В. В. Проблеми періодизації культур доби бронзи України. Київ: ІА НАН України, 2001. 290 С.

Паньков С. В. Стародавня чорна металургія на території України. Частина I: Передскіфський і скіфо-античний період. Київ, 2014. 80 С.

Пассек В. В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник. 1838. Т. 3. Кн. 2. С. 201–229.

Пассек В. В. О древностях Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. 1839. № 19.

Пилипчук Я. В. Скіфи у Європі // Вісник аграрної історії. 2021. Вип. 35–38. С. 62–72.

Плетнева С. А. От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура. Москва: Наука, 1967.

Плетнева С. А. Половцы / отв. ред. Б. А. Рыбаков; АН СССР. Москва: Наука, 1990. 208 С.

Приходнюк О. М. Пенківська культура. Київ: Наукова думка, 1998. 170 С.

Рыбаков Б. А. Древние славяне в Причерноморье // Славяне. 1954. № 2. С. 22–26.

Саяний М. І., Колода В. В., Свистун Г. Є. Поселення «Мохнач-Х» в околицях городища Мохнач // Харківський історико-археологічний збірник. 2020. Вип. 25. С. 51–62.

Семенов С. А. Первобытная техника: опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1957. 240 С.

Смирнов О. С. Нові неолітичні пам'ятки у верхній течії Сіверського Дінця // Археологія. 1986. № 53. С. 45–48.

Сухобоков О. В. Слов'яни Дніпровського Лівобережжя: роменська культура та її попередники. Київ: Наукова думка, 1975. 165 С.

Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. 216 С.

Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура: до історії населення епохи неоліту - раннього металу півдня Східної Європи. Київ: Наукова думка, 1968. 258 С.

Телегин Д. Я. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики Украины // Советская археология. 1962. № 4. С. 28–36.

Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е. // Матеріали до української етнології. Київ, 1995. Вип. 1 (4). С. 82–85.

Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тисячоліття н. е. Київ: ІА НАН України, 2004.

Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков: Изд-во Харьковского государственного университета, 1962. 409 С.

Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. Киев: Наукова думка, 1977. 214 С.

Яковенко Е. В. Салтово-маяцкая культура в Подонцовье. Харьков, 1975.

Kuzmina E. E. The Origin of the Indo-Iranians. Leiden; Boston: Brill, 2007. 763 p.

Ljubičev M. V., Schultze E. Zur Herstellung von Drehscheibenkeramik in Vojtenki. Archäologische und naturwissenschaftliche Ergebnisse // Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Bonn, 2011. S. 283–298.

Mallory J. P. In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth. London: Thames and Hudson, 1989. 288 p.

Mallory J. P., Adams D. Q. Encyclopedia of Indo-European Culture. London; Chicago: Fitzroy Dearborn, 1997. 829 p.

Šiškin R. Zur Siedlungsarchäologie der Černjachov-Kultur // Die Sîntana de Mureș - Černjachov-Kultur. Bonn, 1999. S. 83–90.

ДОДАТКИ

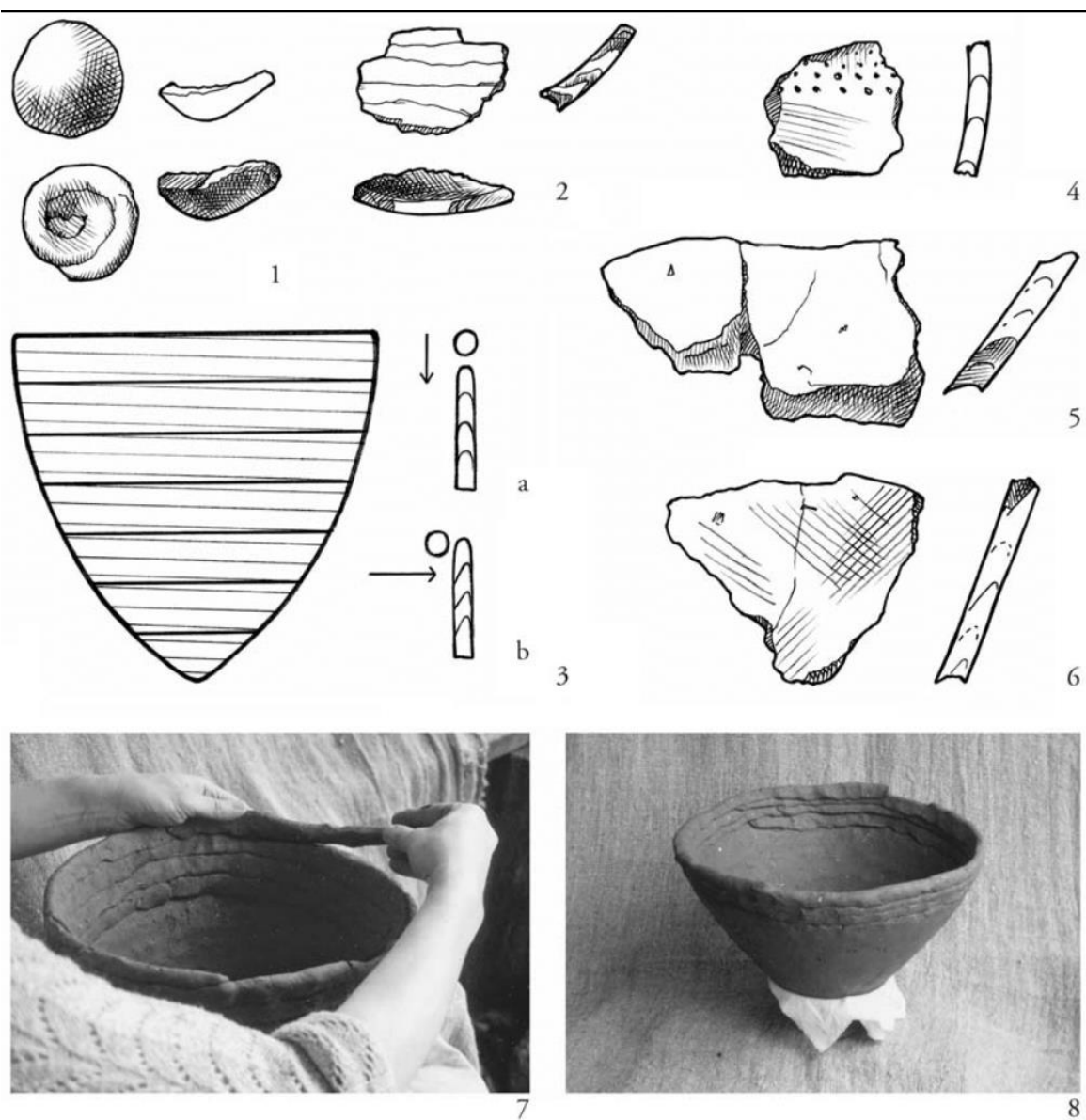

Рис 1. Кераміка неоліту (за Д. Я Телегіним. 1968).

Рис 2. Неолітична сокира (за Б. А. Шрамко)

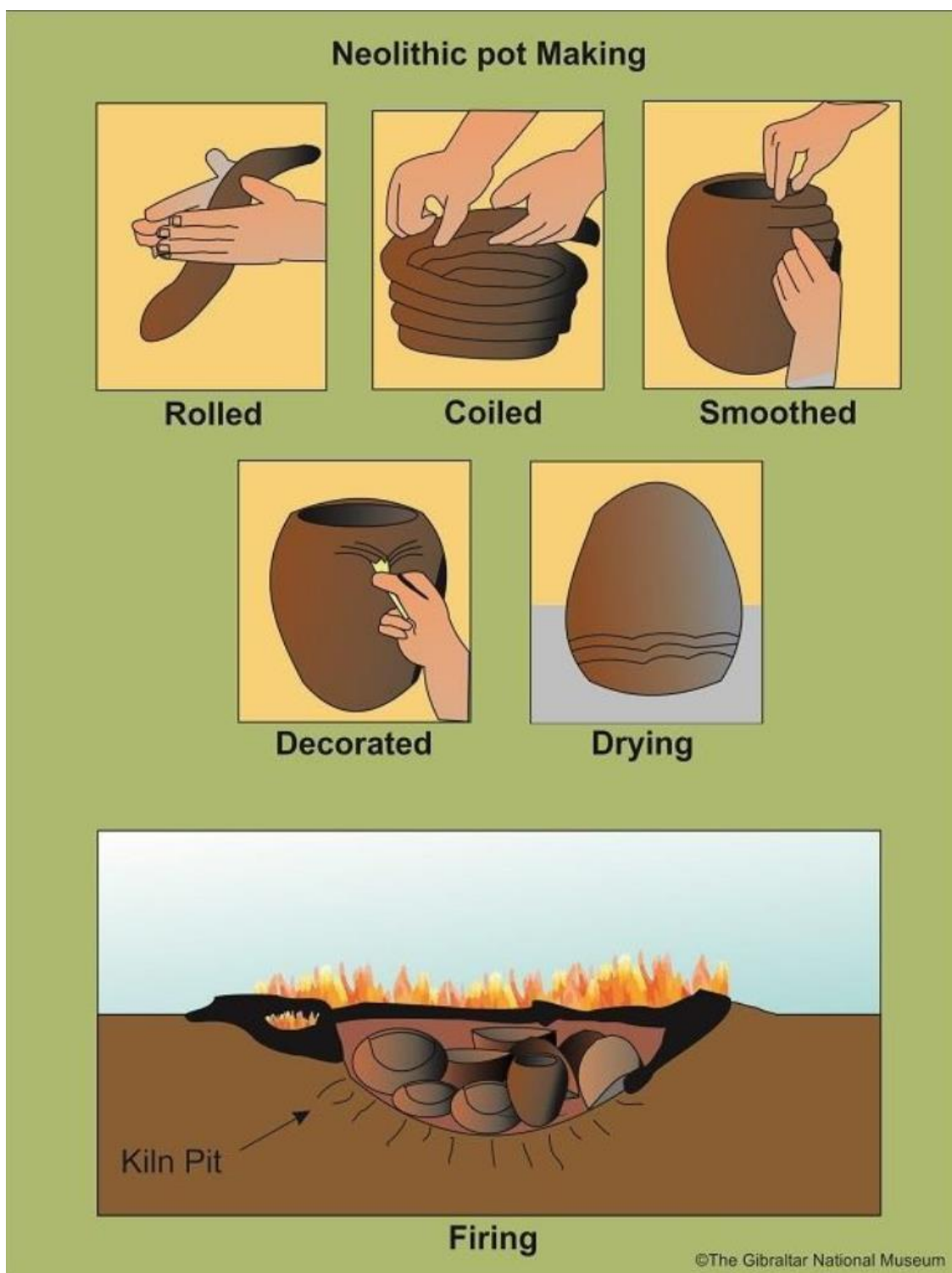

Рис. 3. Виготовлення кераміки доби неоліту (Neolithic pottery // Gibraltar National Museum. Published: April 17, 2020.)

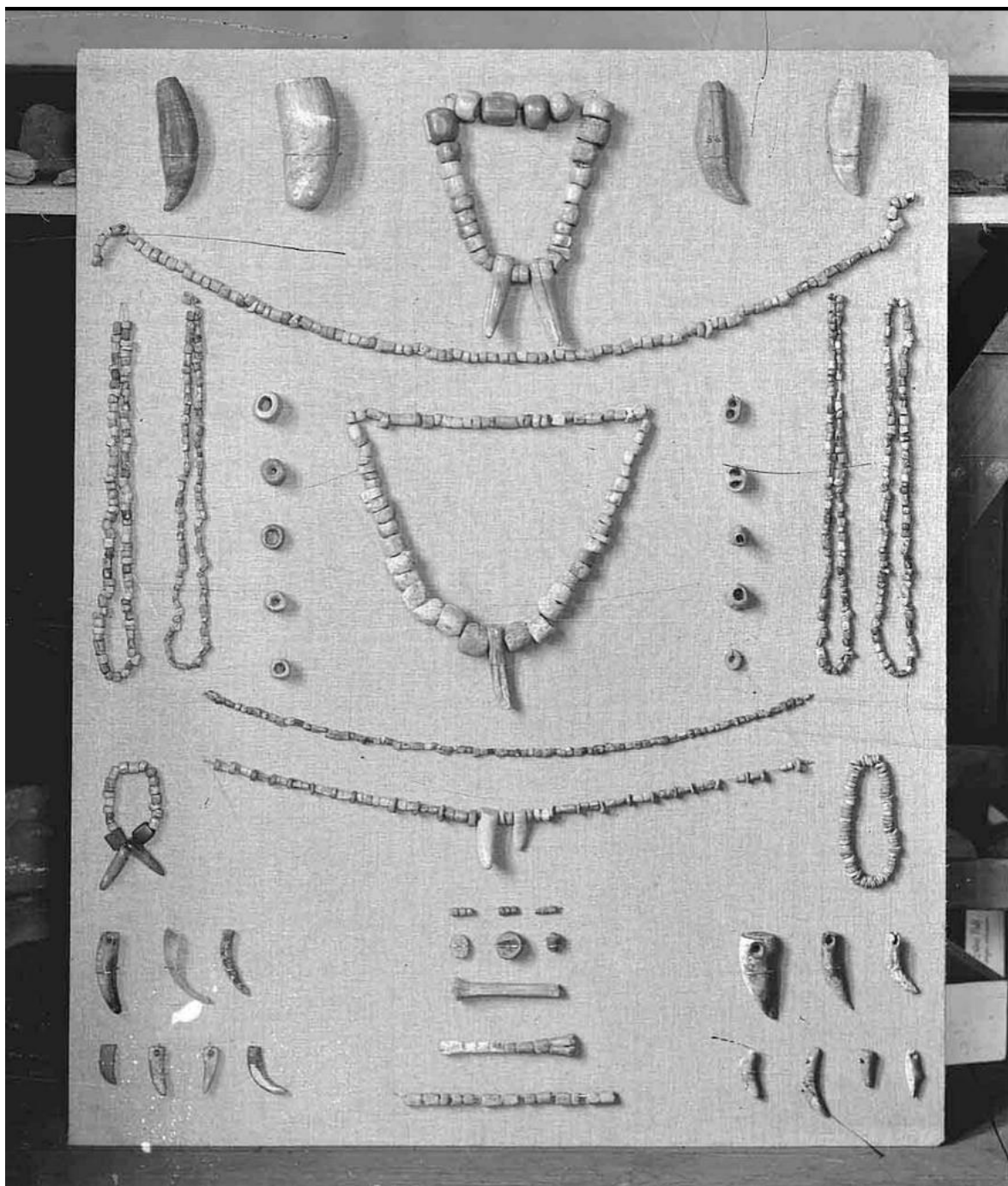

Рис 4. Прикраси з Маріупольського неолітичного могильника. (за М О Макаренко)

Рис 5. Кераміка доби неоліту (Dreamstime, Hbcs0084.)

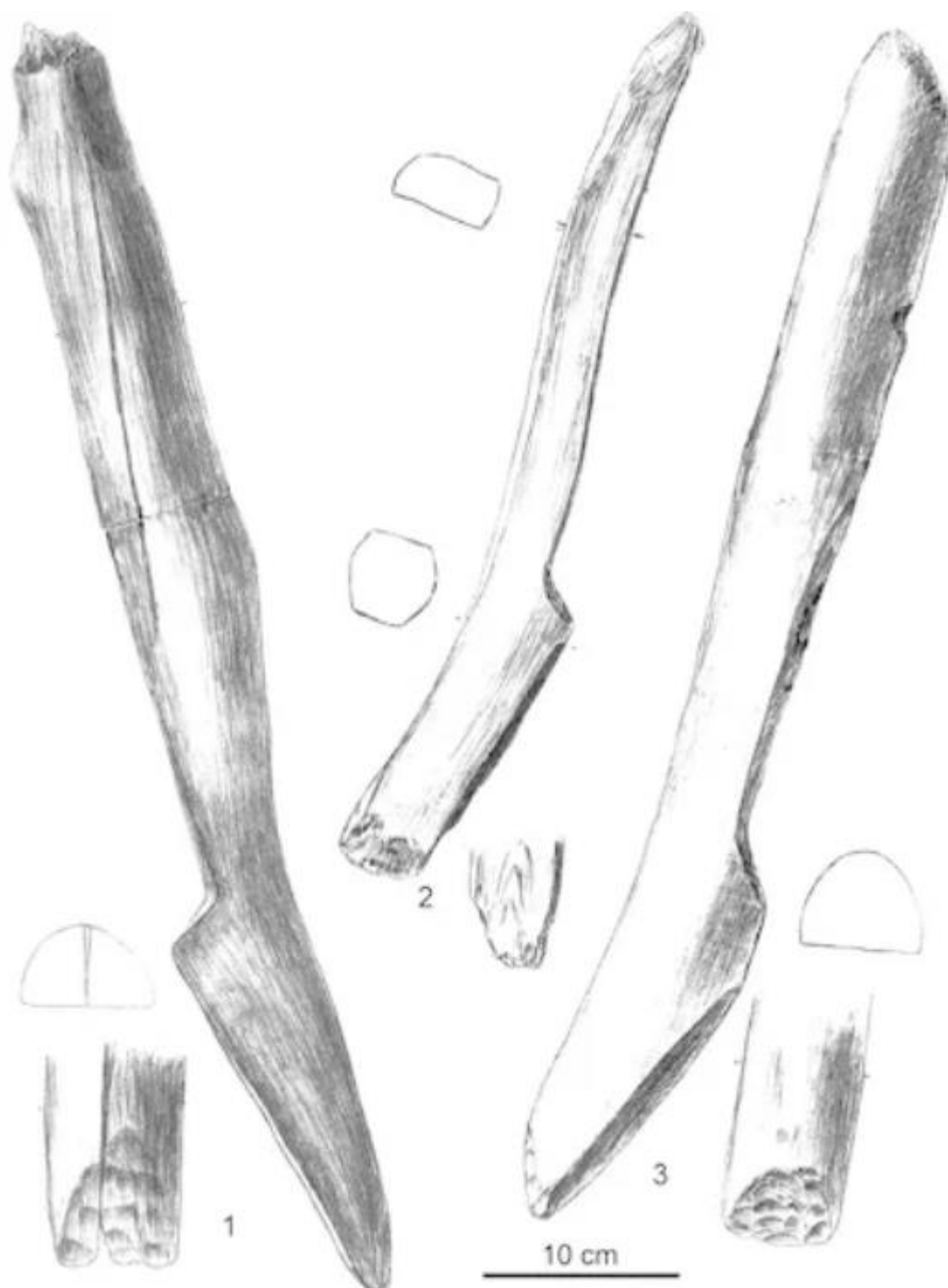

Рис. 6. Дерев'яна мотика (за Б.А. Шрамко.)

Рис. 7. Кам'яна зернотерка доби енеоліту (Hominides.com, Musée des Gorges du Verdon.)

Рис. 8. Крем'яний серп доби енеоліту (Time Vault Gallery, N280.)

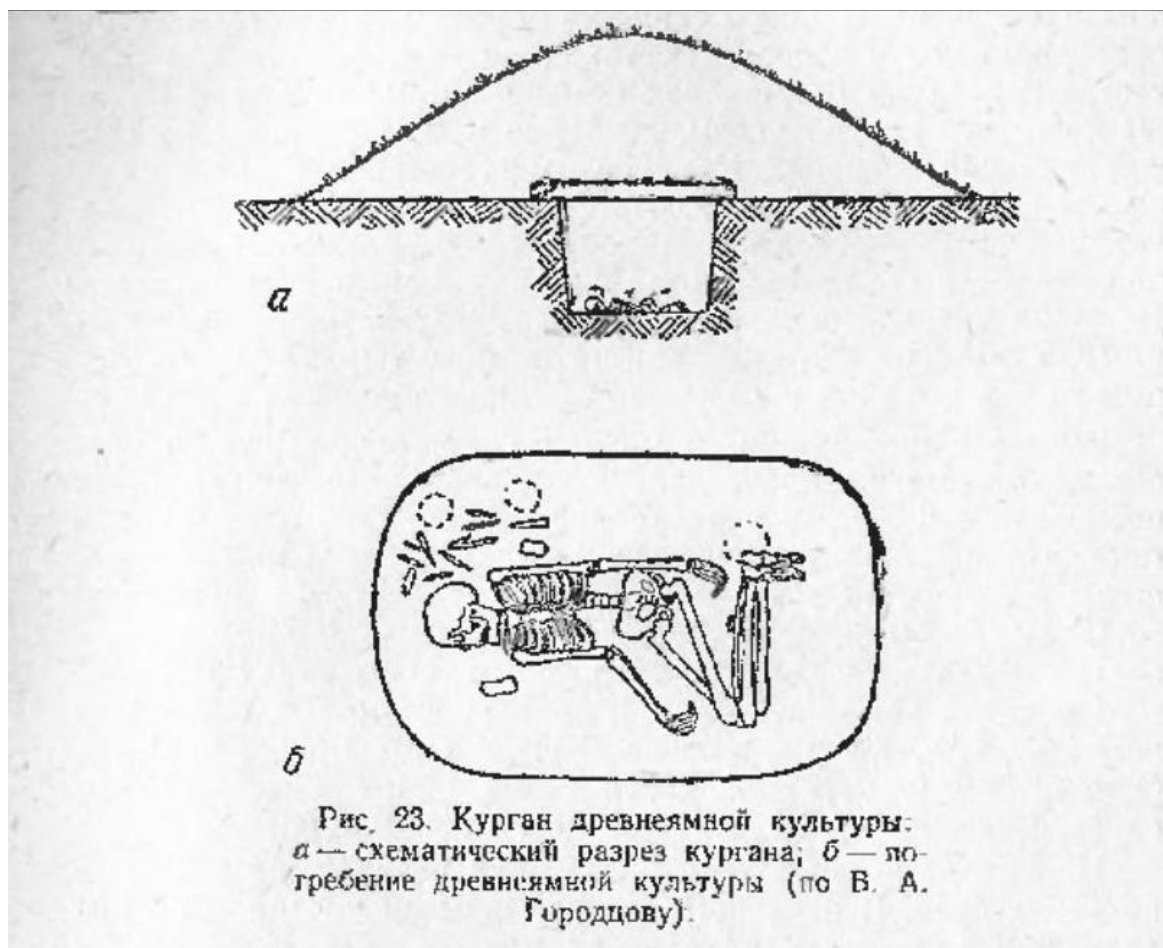

Рис. 11. Курган давньоямної культури (за Б.А. Шрамко.)

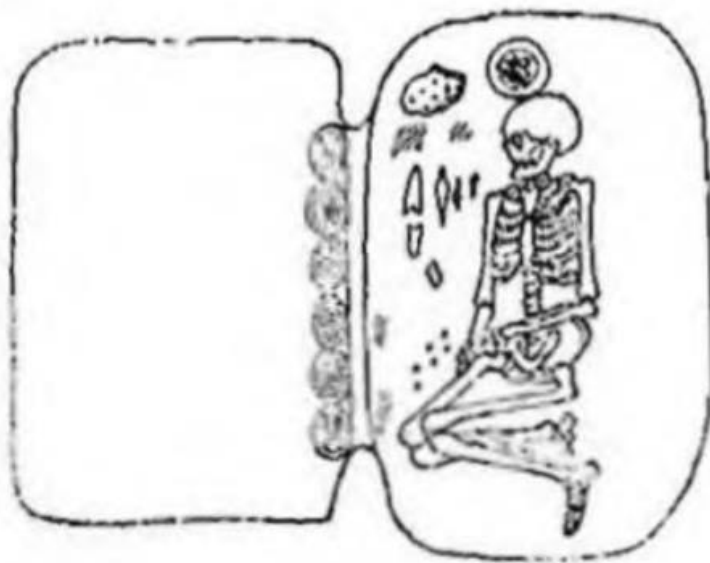

Рис. 12. Курган катакомбної культури (за Б.А. Шрамко.)

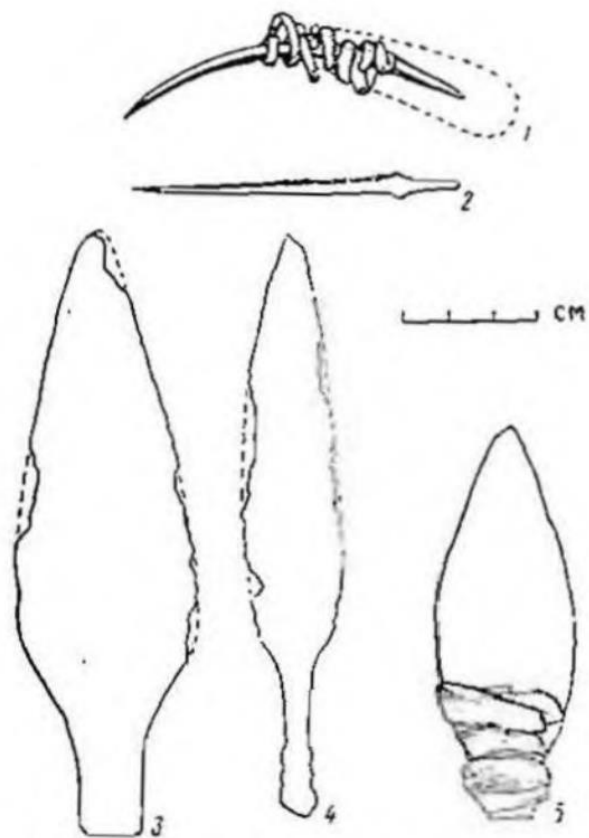

Рис. 13. Бронзові знаряддя катакомбної
Культури (за Б.А. Шрамко.)

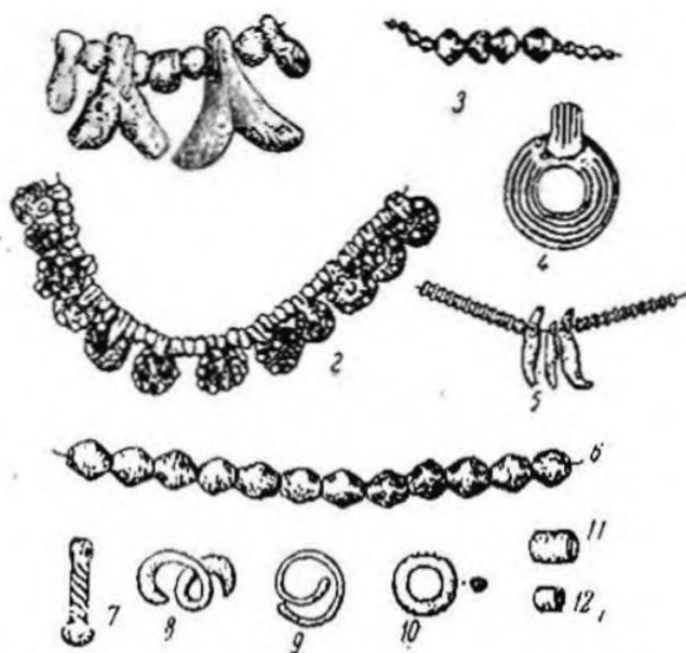

Рис 14. Різні прикраси катакомбної культури (за Б.А. Шрамко.)

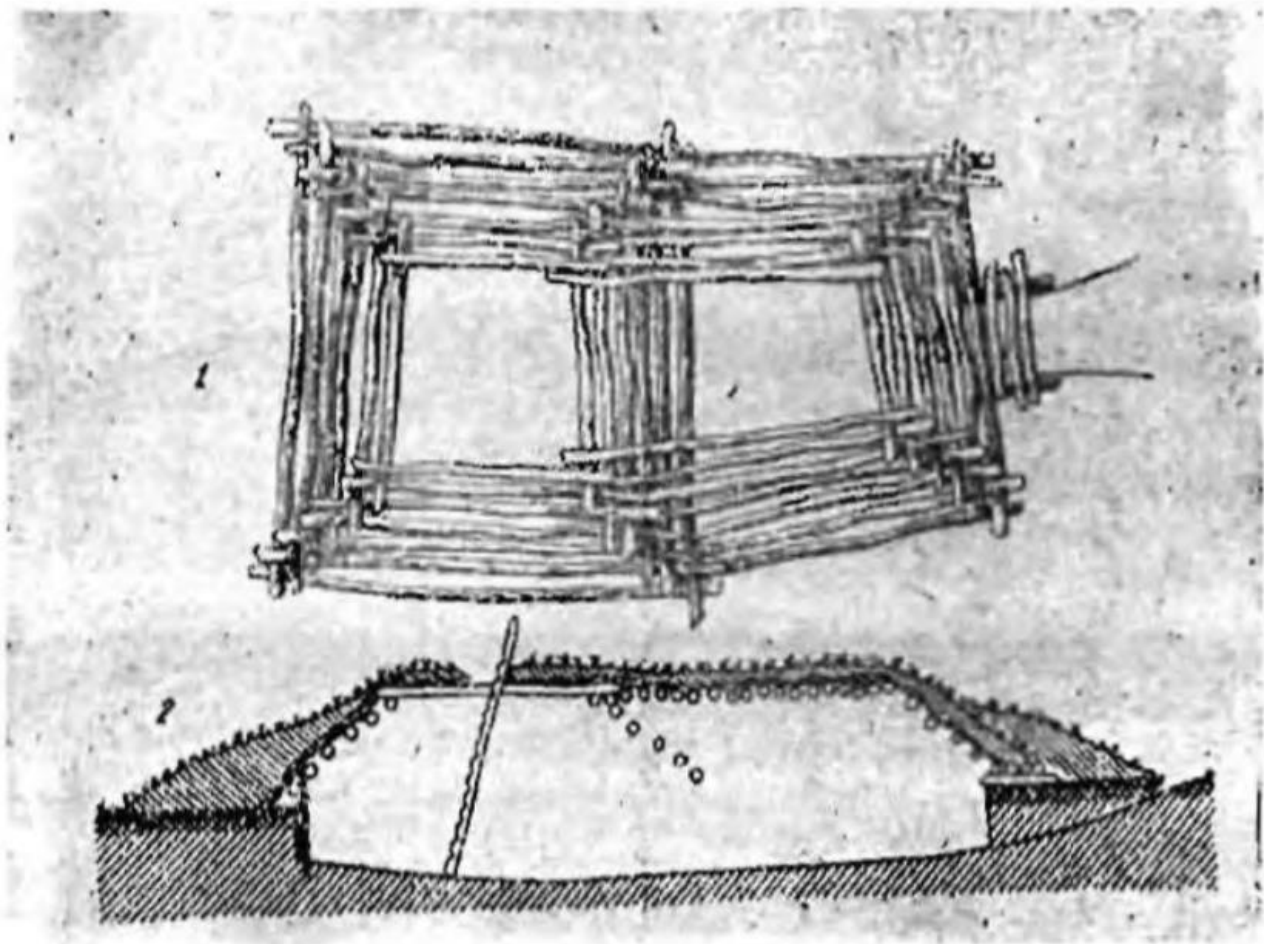

Рис. 15. Землякове житло на поселенні зрубної культури (заБ.А. Шрамко.)

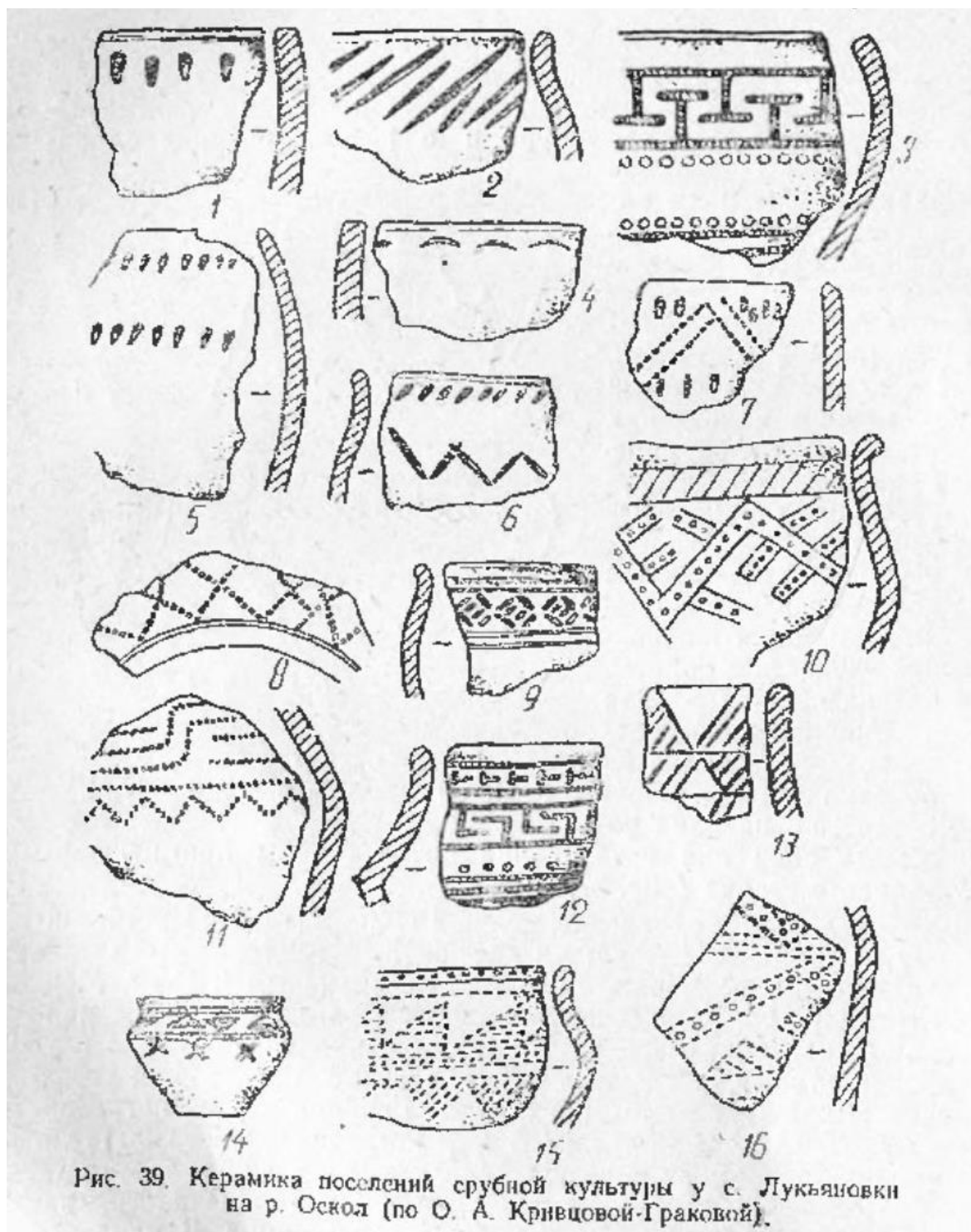

Рис. 16. Кераміка зрубної культури. (за О. А. Кривцовой-Граковой)

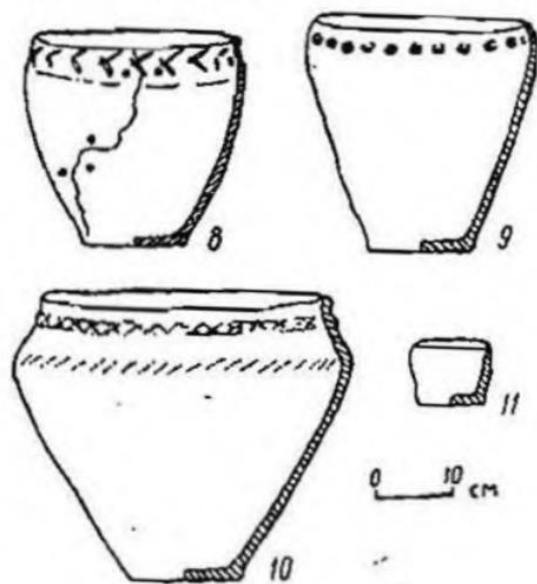

Рис. 17. Кераміка поселення біля хут. Ляпичова. (за Б.А. Шрамко.)

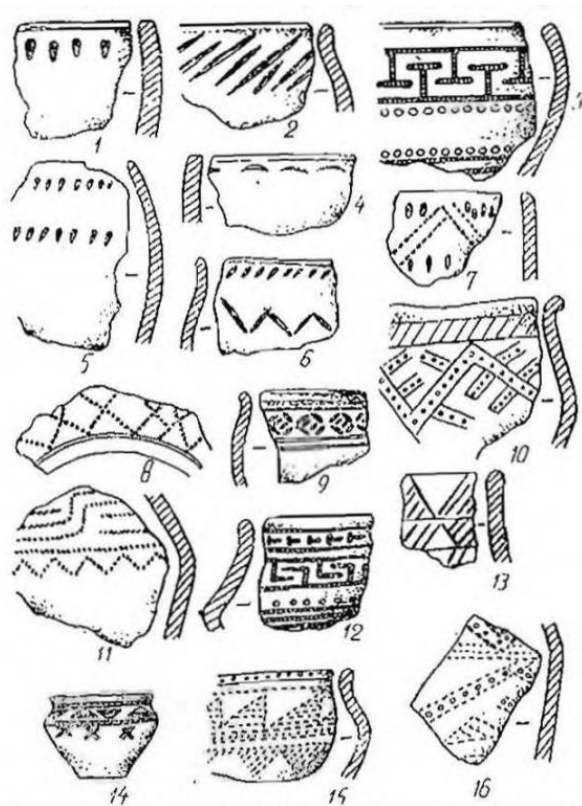

Рис. 18. Кераміка поселення біля хут. Ляпичова. (за Б.А. Шрамко.)

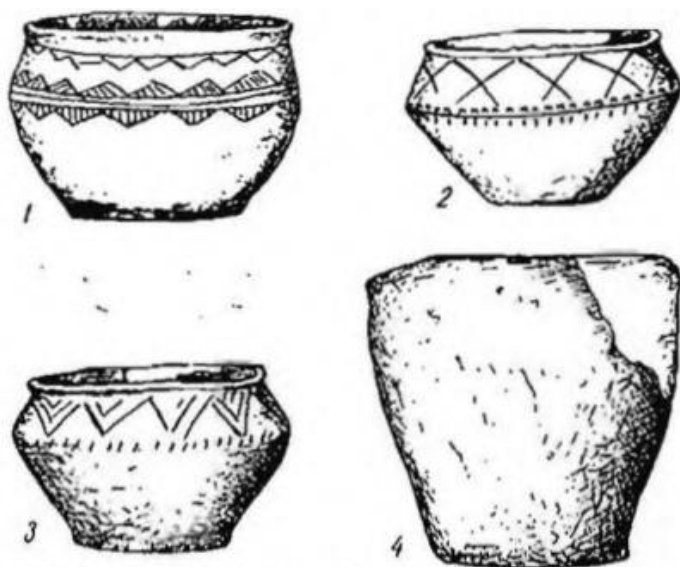

Рис. 19. Кераміка зрубної культури зі знахідок в басейні Дінця. (за Б.А. Шрамко.)

Рис. 20. Бронзові та мідні речі зрубної культури. (за Б.А. Шрамко.)

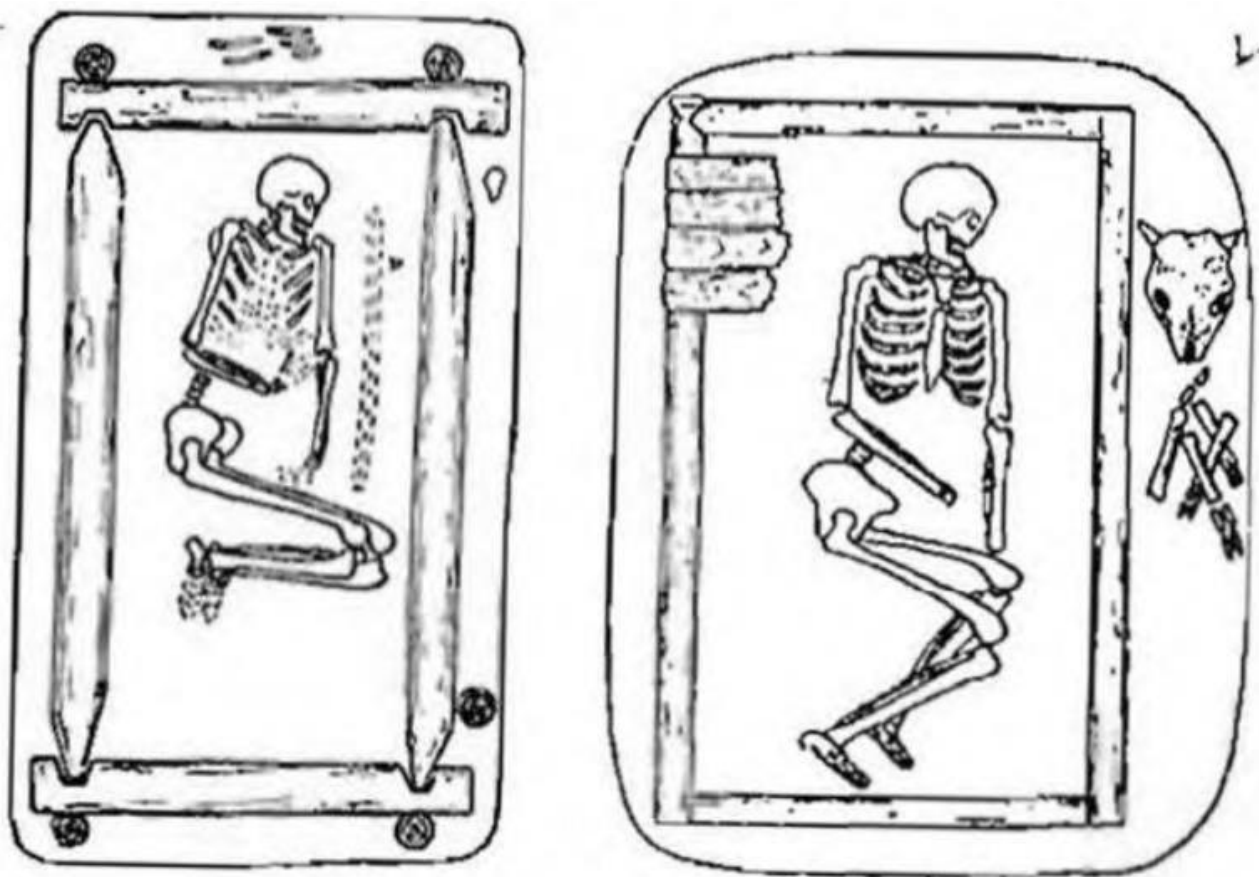

Рис. 21. Поховання зрубної культури. (за Б.А. Шрамко.)

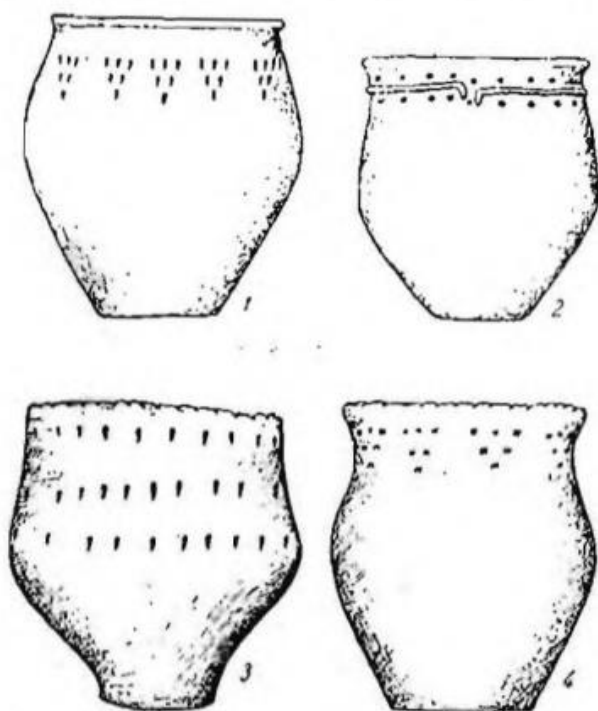

Рис. 22. Посуд бондарихінської культури з різних
них поселень. (за Б.А. Шрамко.)

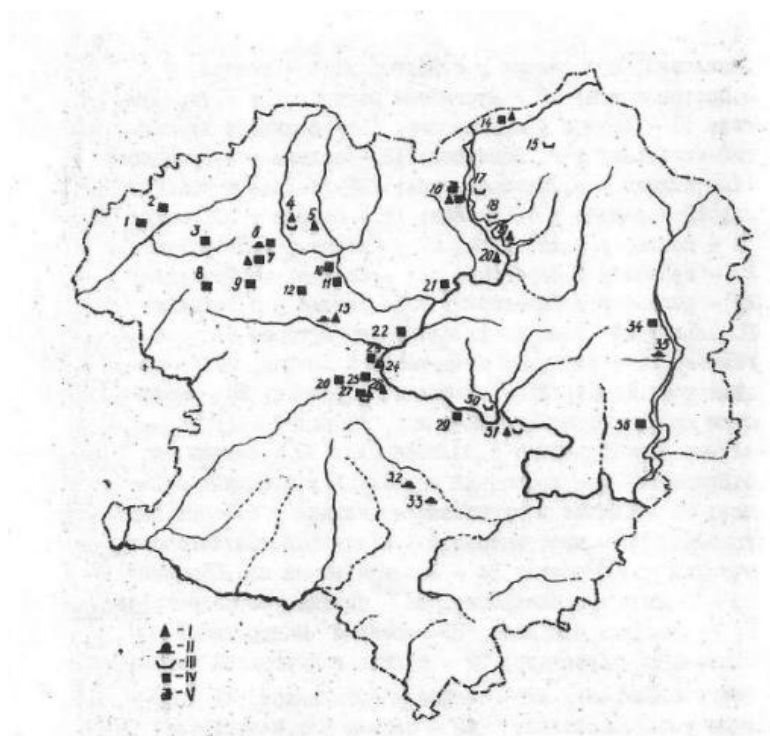

Рис. 23. Схема розміщення основних пам'яток залізної доби на території Харківської області. (за Б.А. Шрамко.)

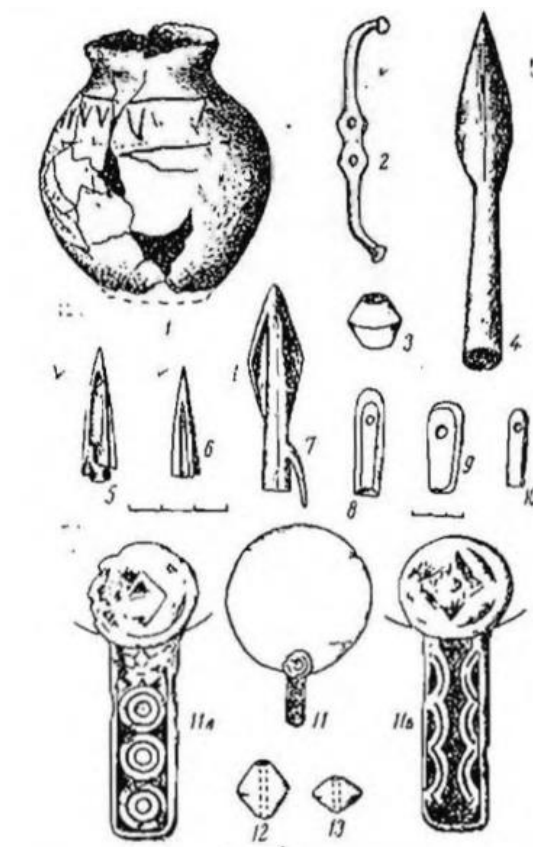

Рис. 24. Скіфські речі. (за Б.А. Шрамко.)

зі знахідок у степовій частині басейну Донця:

1 - глиняний посуд; 2 - залізний псалій; 3 -

бронзова ворворка; 4 - залізний наконечник

стиси; 5, 6, 7 – бронзові наконечники стріл; 8, 9, 10 - точильні бруски; 11 –
бронзове

дзеркало та його деталі; 12, 13 - глиняні пряс

особи. Місця знахідок: 1-4, 8-13 - селище

У с. Петровське (за М. В. Сибільов); 5, 6, 7-

селище біля с. Райгородок (за О. С. Федоровським)

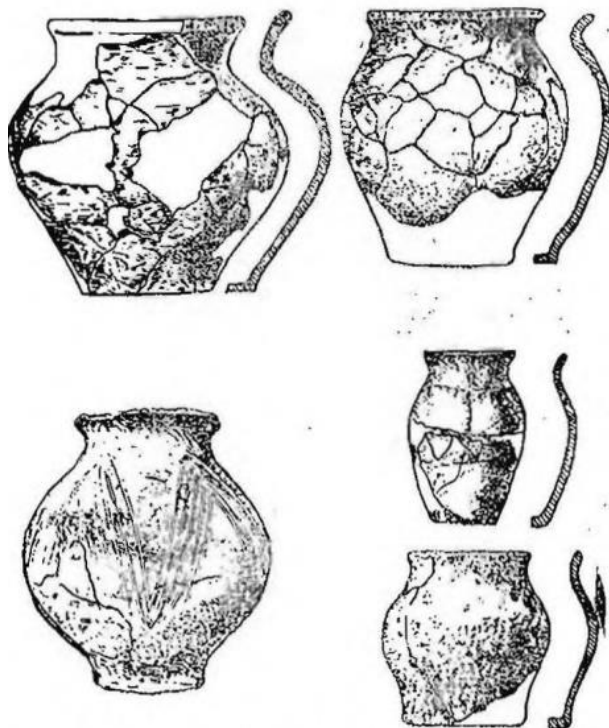

Рис. 25. Скіфська кераміка. (за Б.А. Шрамко.)

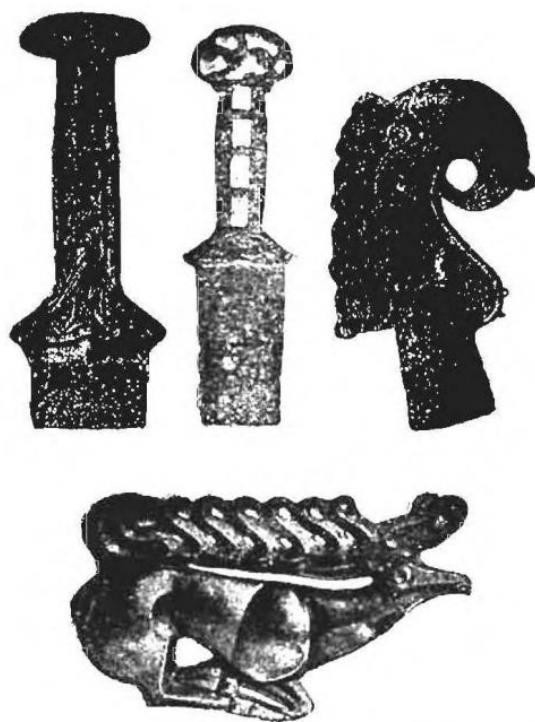

Рис. 26. Різні вироби та прикраси, оформлені у скіфському стилі. (за Б.А. Шрамко.)

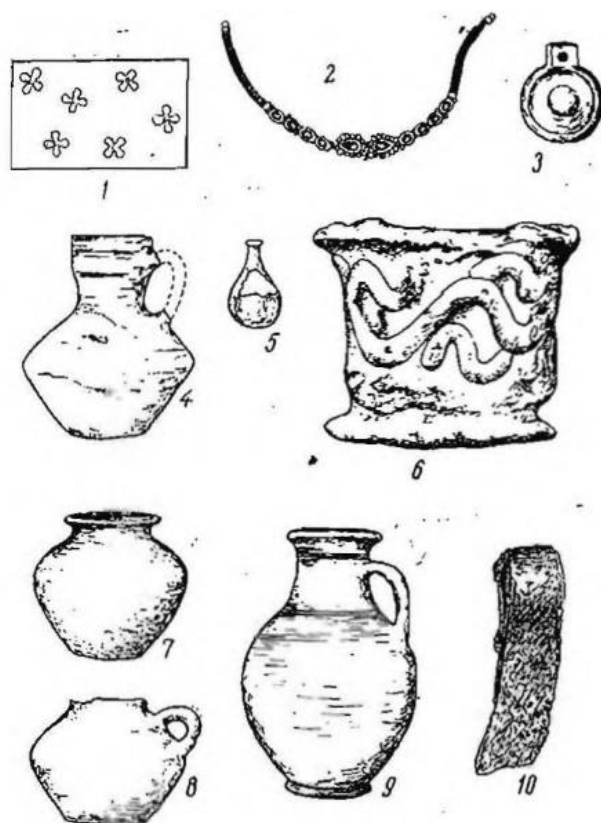
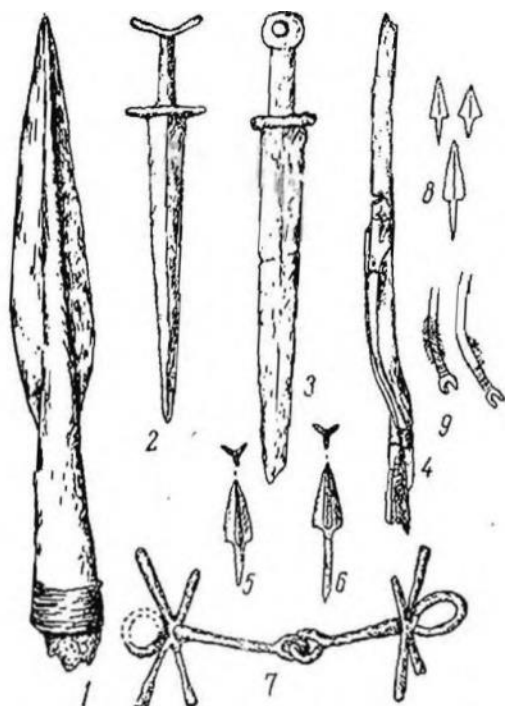

Рис. 25. Речі із сарматських поховань (прикраси та кераміка). (за Б.А. Шрамко.)

Рис. 26. Зразки сарматського озброєння. (Б.А. Шрамко.)

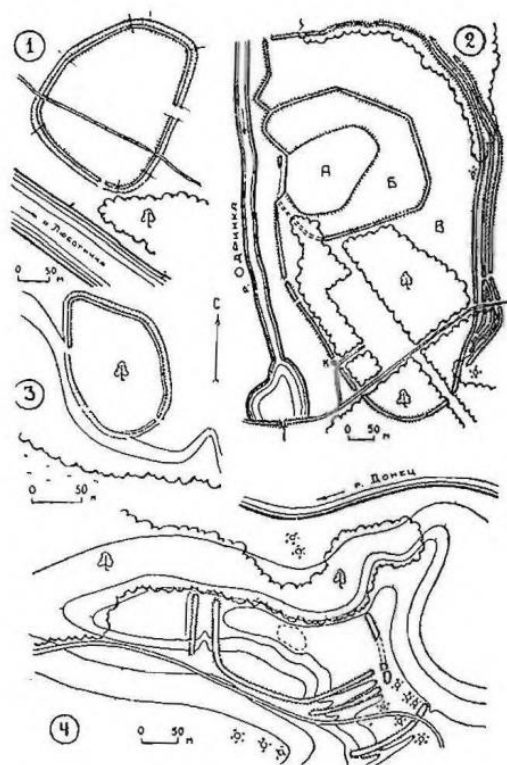

Рис. 27. Плани деяких городищ скіфського часу в басейні Донця. (за Б.А. Шрамко.)

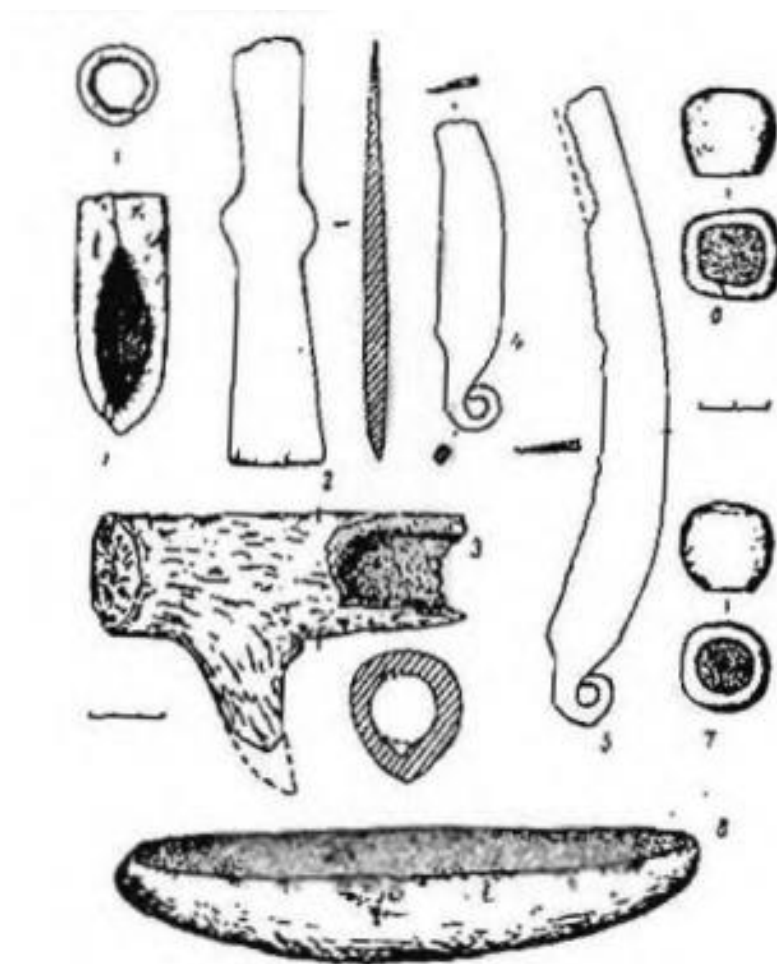

Рис. 28. Різні знаряддя землеробського. (за Б.А. Шрамко.)

господарства з находих на поселеннях скіфського часу в басейні Дінця

1. З -кістяні та рогові наконечники мотиг

(селище Шовкова та Люботинське городище);

2 - залізний наконечник мотики (с. Первомайське); 4-5-уламки залізних серпів (селища Шовкова та Чайка); 6-7 - верхнє каміння зернотерок (селище Шовкова):

8 - нижній камінь

Рис. 29. Зразки сарматських посудин. (за Б.А. Шрамко.)

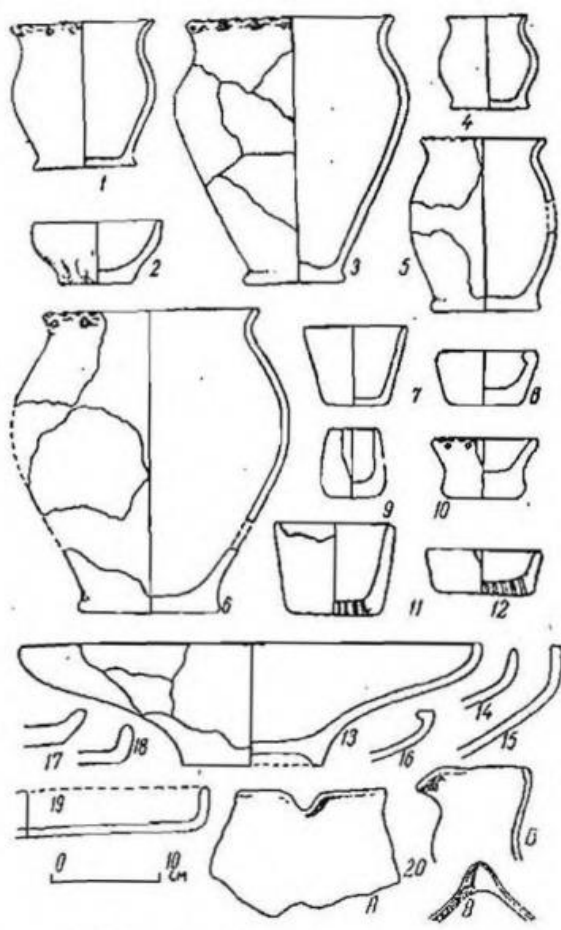

Рис. 30. Кераміка скіфського часу зі знахідок. (за Б.А. Шрамко.)

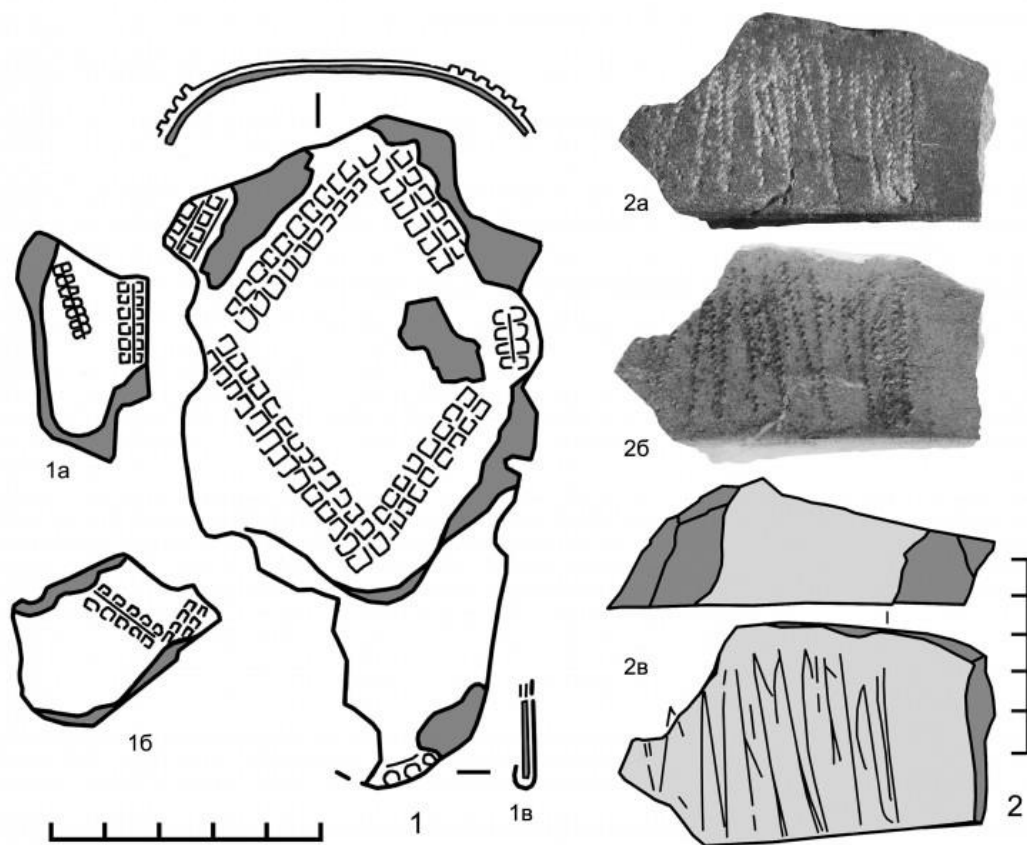

Рис. 31. Артефакти з городища Мохнач. (за Є. В. Ногін)

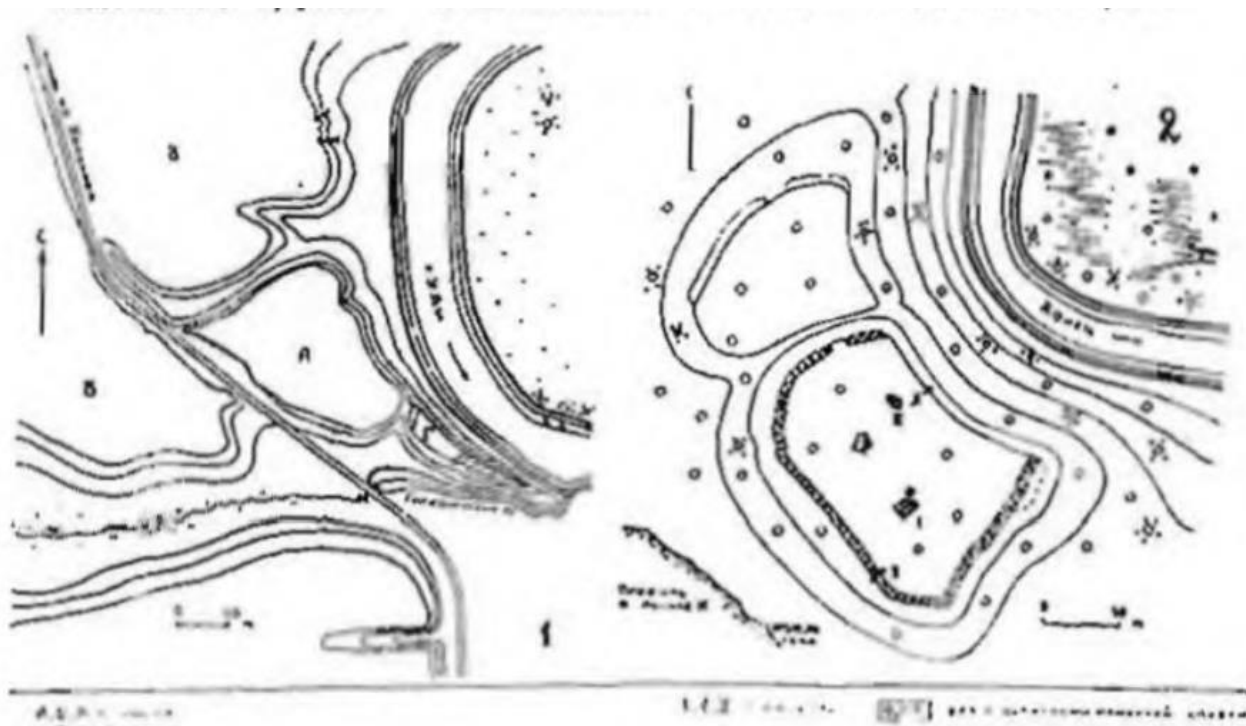

Рис. 32. Плани деяких слов'янських городищ у басейні Донця. (за Б. А. Шрамко.)

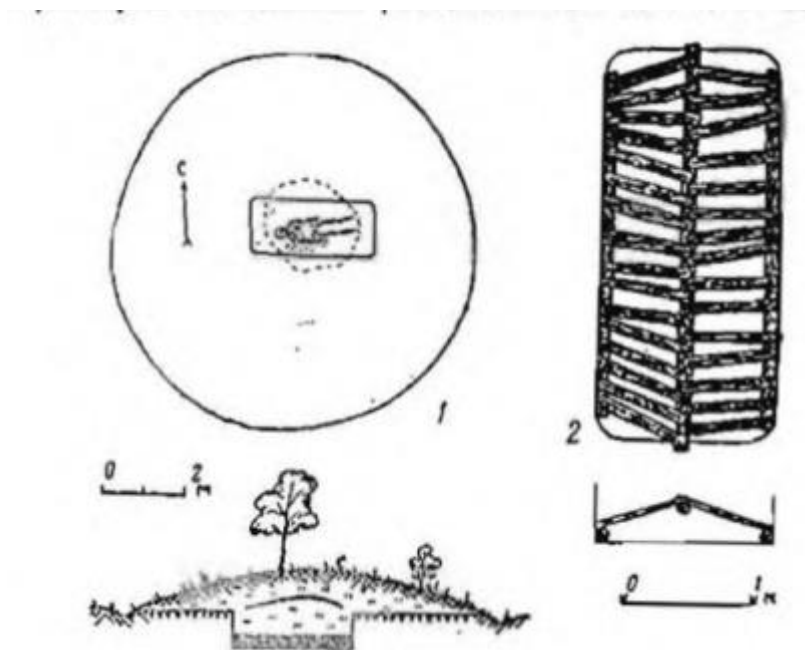

Рис 33. Курганне поховання скіфського часу. (за Б.А. Шрамко.)

Рис. 34. Поховання скіфського воїна. Курган № 2 біля хутора Шпаковка, Ізюмський район Харківської області. (за В. О. Городцов).

Рис. 35. Керіаміка черняхівської культури. (Б.А. Шрамко.)

Рис. 36. Речі черняхівської культури. (за Б.А. Шрамко.)

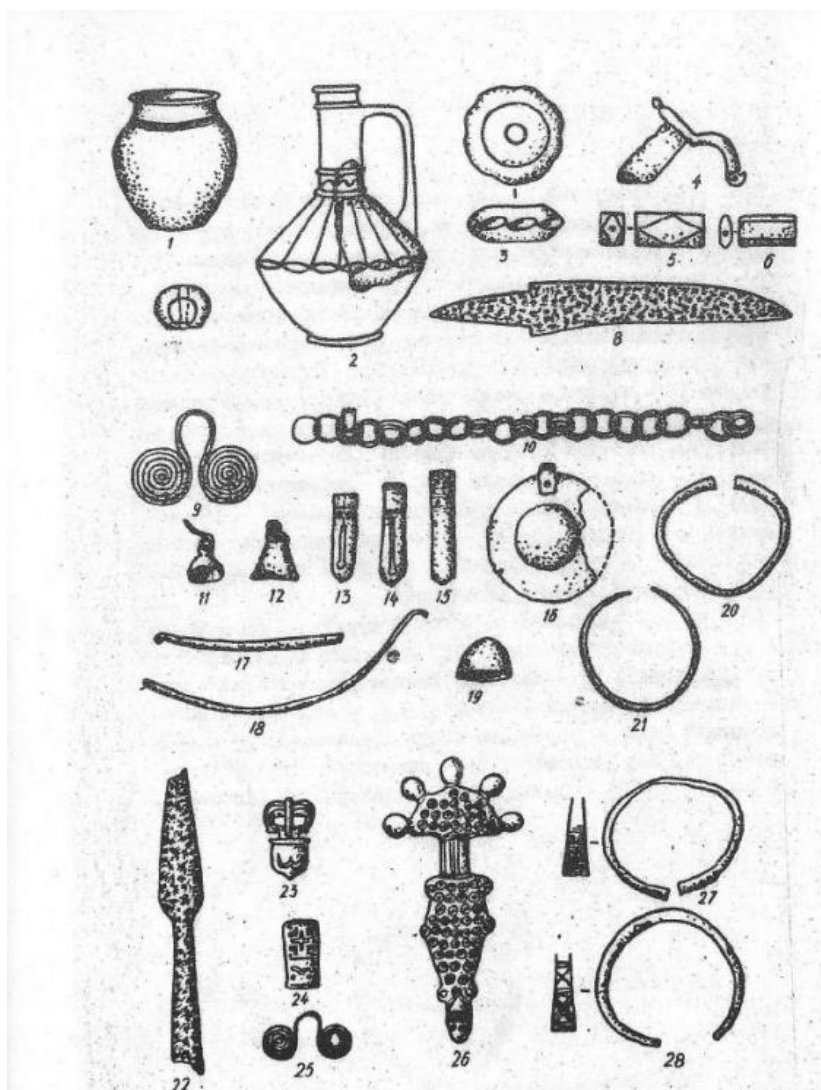

Рис. 37. Пам'ятки черняхівської культури та скарби. (за Б.А. Шрамко.)

1-8 - вироби черняхівської культури: 1 - глиняний горщик-урна (Павлюківка); 2 - сероглиняний глечик (Стариця); 3 - глиняне пряслице (Павлюковка); 4 - бронзова застібка-фібула (Данілівка); 5,6 - сердолікові намистини (Павлюківка); 7 - пряжка; 8 - ніж (Павлюківка). 9-21 - скарб із с. Нова Одеса Богодухівського району: 9 - двоопіральне високе кільце; 10 - бронь позовний ланцюжок; 11 - бронзовий бубонець; 12 - трикутна підвіска; 13-15 бронзові на кінці поясов; 16 - кругла підвіска; 17, 18 - уламки шийних прикрас - гривень; 19 - напівкуляста бляшка з відверстиєм у вершині; 20, 21 - бронзові браслети. 22-28 - скарб, знайдений у с. Колосково на березі р. Оскол: 22 - залізний наконечник списа; 23,24 - срібна пряжка та бляшка від ремня; 25 - срібла ве двоспіральне скроневе кільце; 26 - пальчаста фібула; 27, 28 - бронзові браслети.

Рис. 38. Схема поширення пеньківських пам'яток на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі. (А. М. Обломський, В. Є. Родінкова, 2014)

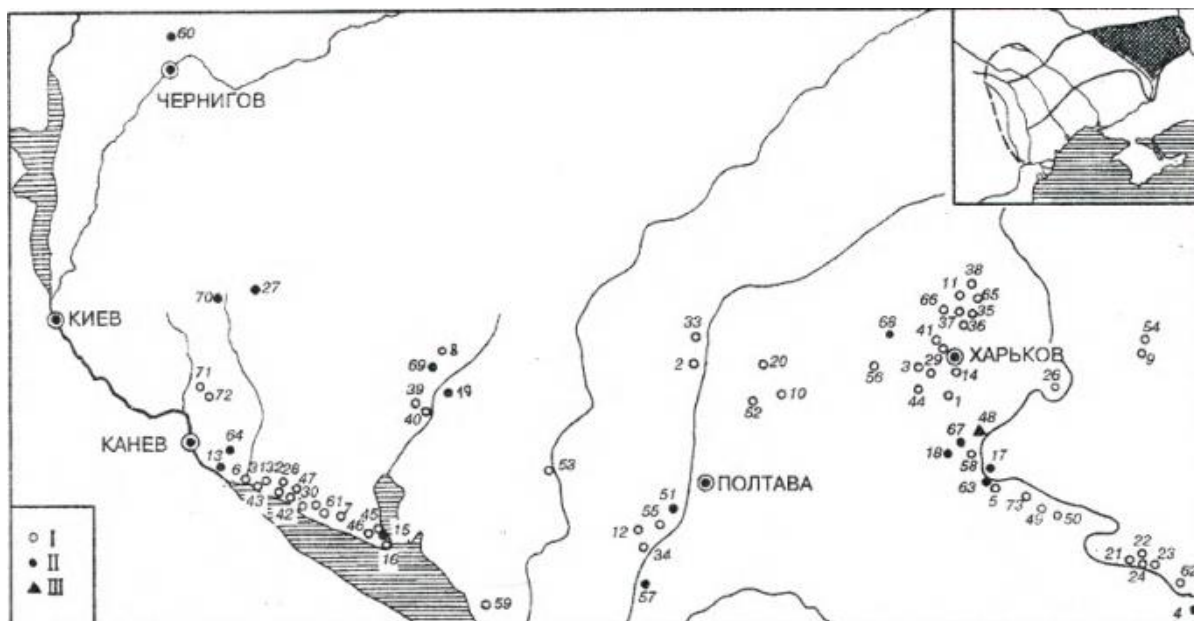

Рис. 38. Схема поширення пеньківських пам'яток на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі. (за А. М. Обломський, В. Є. Родінкова, 2014)

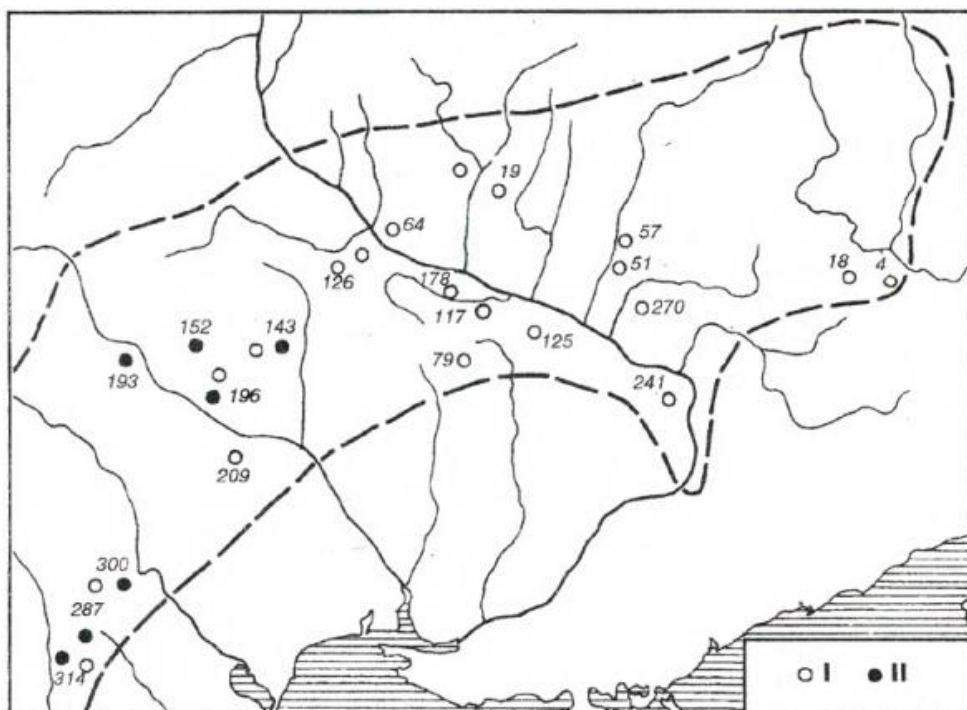

Рис. 39. Схема поширення пеньківського житла першої та другої фази. (за А. М Обломський, В. Є. Родінкова, 2014)

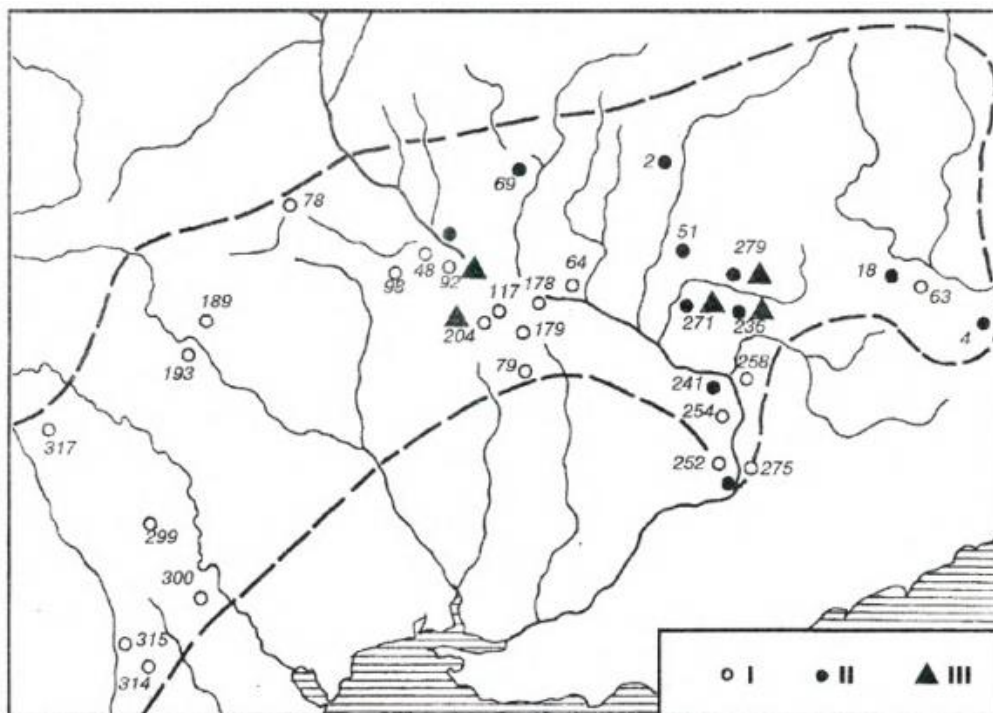

Рис. 40. Схема поширення пеньківського житла третьої фази I-напівземлянки з кам'яною піччю, II-напівземлянки з вогнищем і без опалювальних пристроїв, III-юртоподібні житла. (за А. М. Обломський, В. Є. Родінкова, 2014)

Рис. 41. Мапа розселення слов'ян на території України та Зміївщини. (за Р В Терещенко)

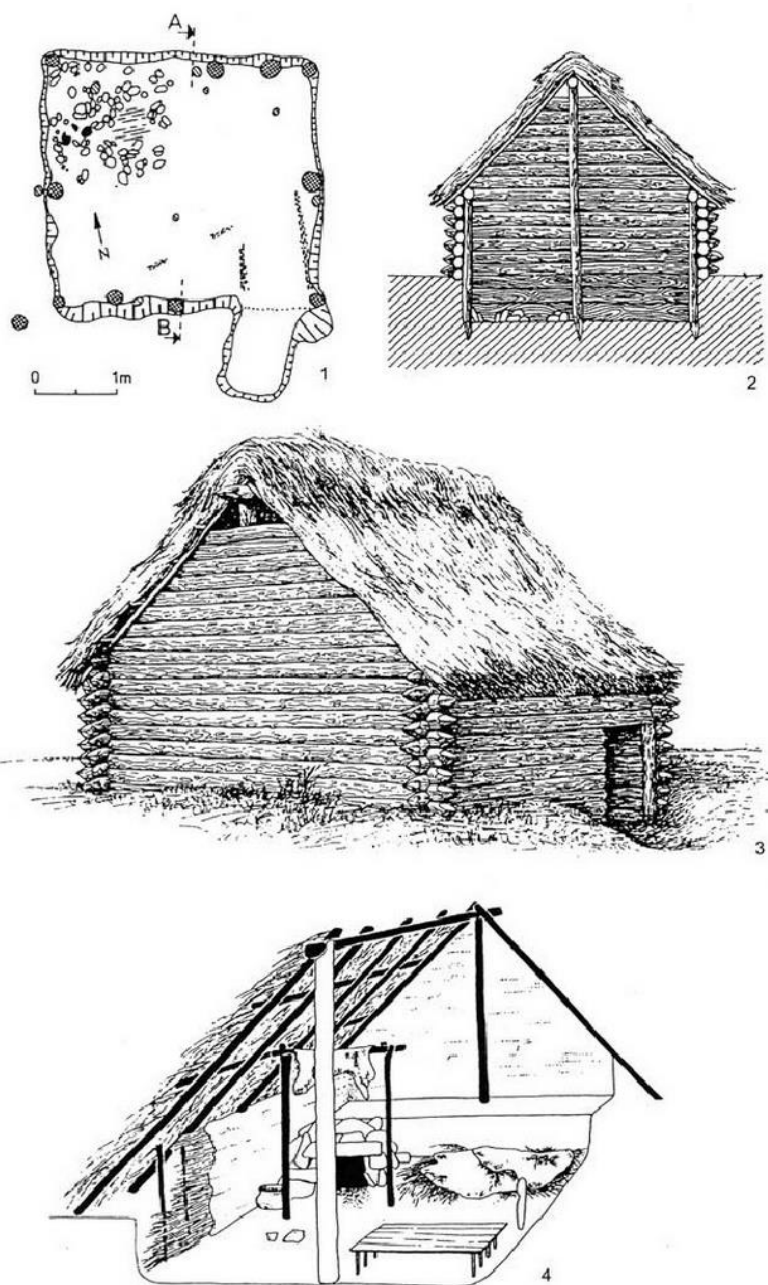

Рис. 42. Реконструкція житла. (за І. І. Ляпушкіним.)

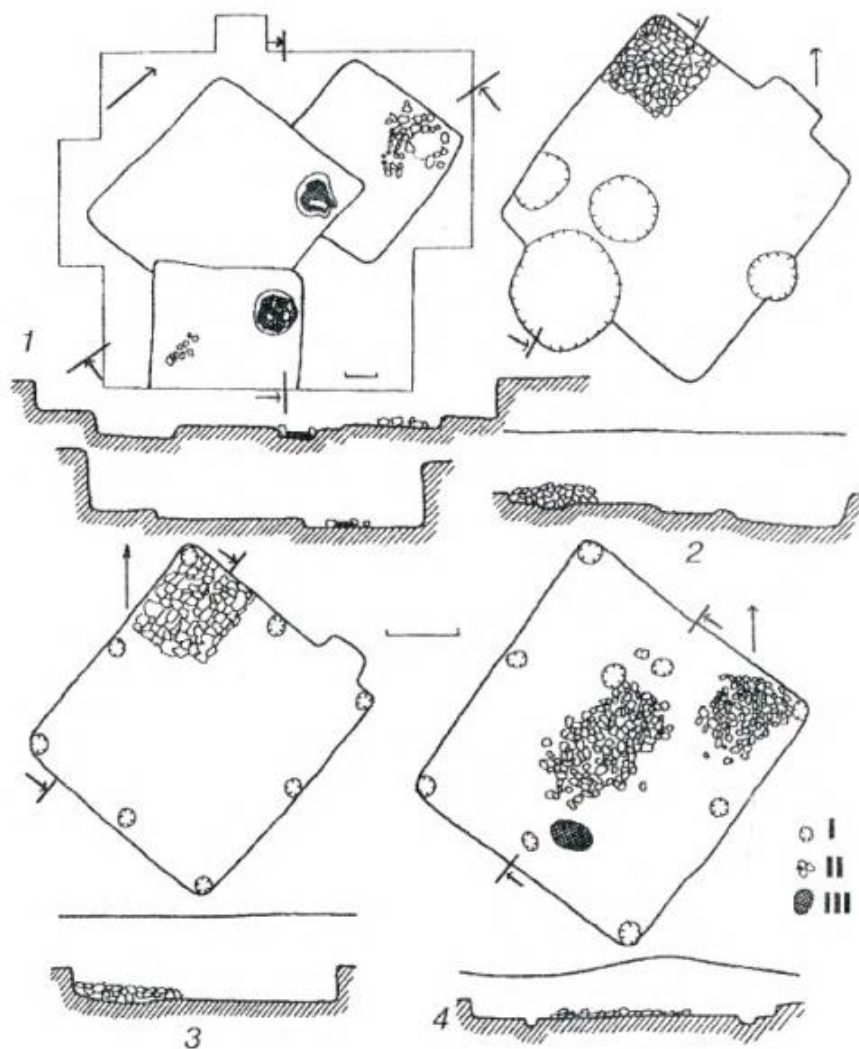

Рис. 43. Плани та розрізи ранньослов'янських жител-напівземлянок пеньківської культури. (за О. М. Приходнюка.)

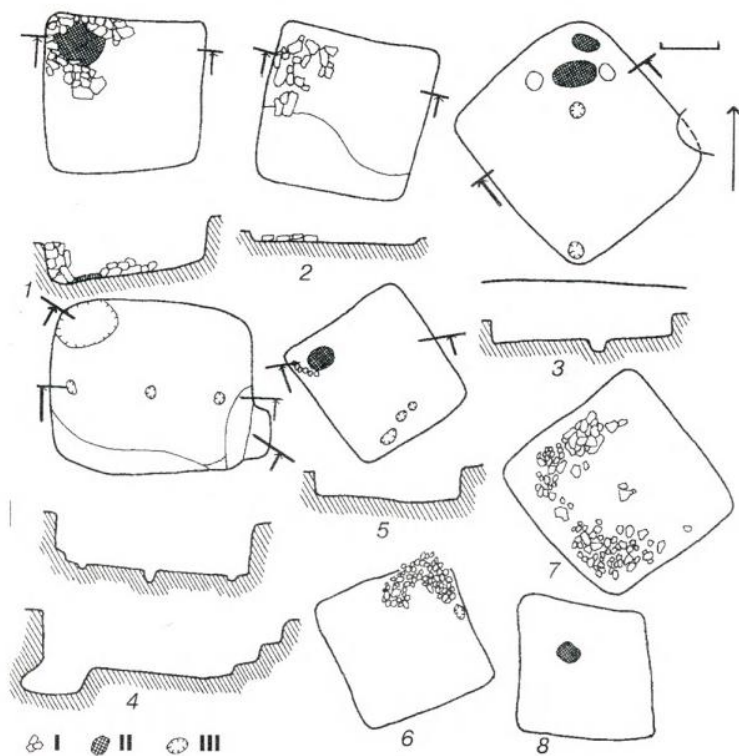

Рис. 44. Плани та розрізи ранньослов'янських жител-напівземлянок пеньківської культури. (за О. М. Приходнюка.)

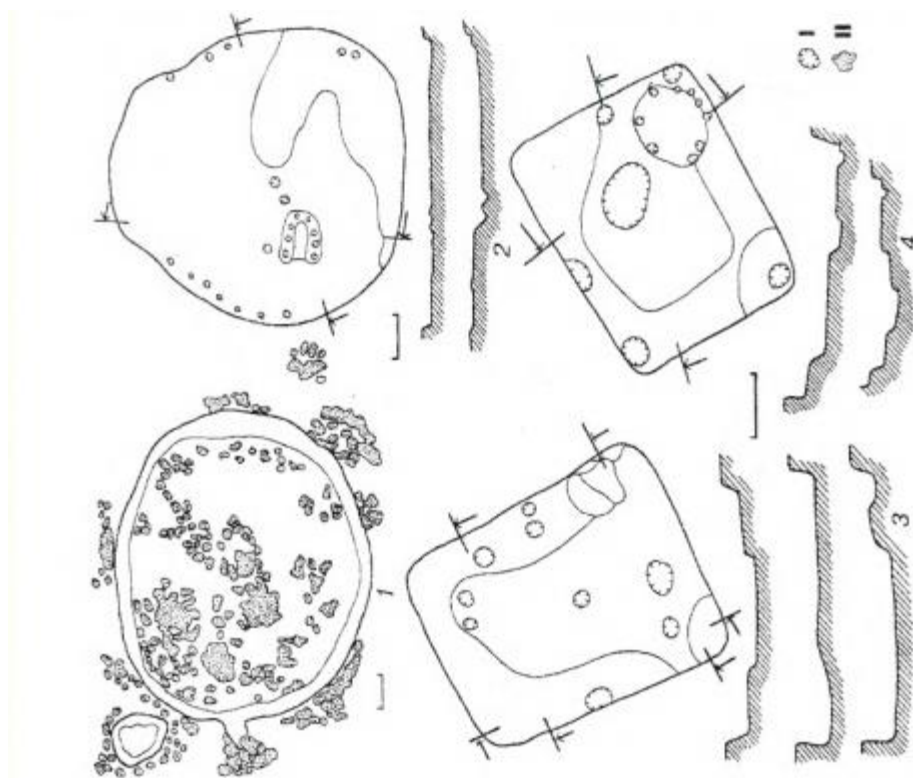

Рис. 45. Плани та розрізи ранньослов'янських жител-напівземлянок пеньківської культури. (за О. М. Приходнюка.)

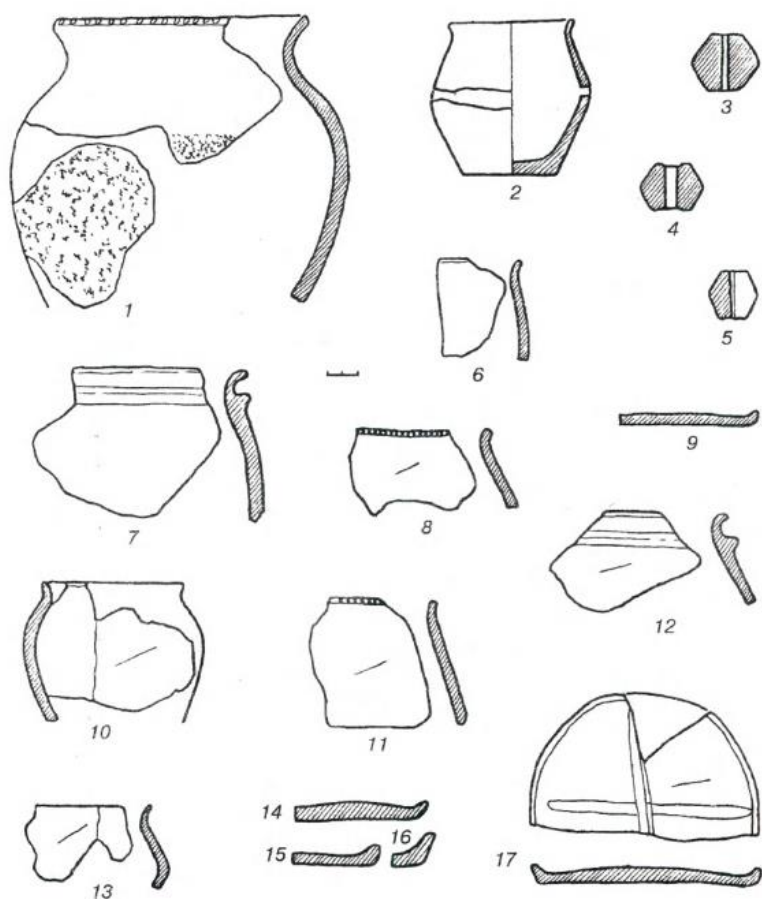

Рис. 46. Зразки пенківської кераміки із Сухої Гомольші на Сіверському Дінці. 1, 2, 6-8, 10-13 - горщики, 3-5 - прясла; 9, 14-17 – сковороди. (за В К Міхеев.)

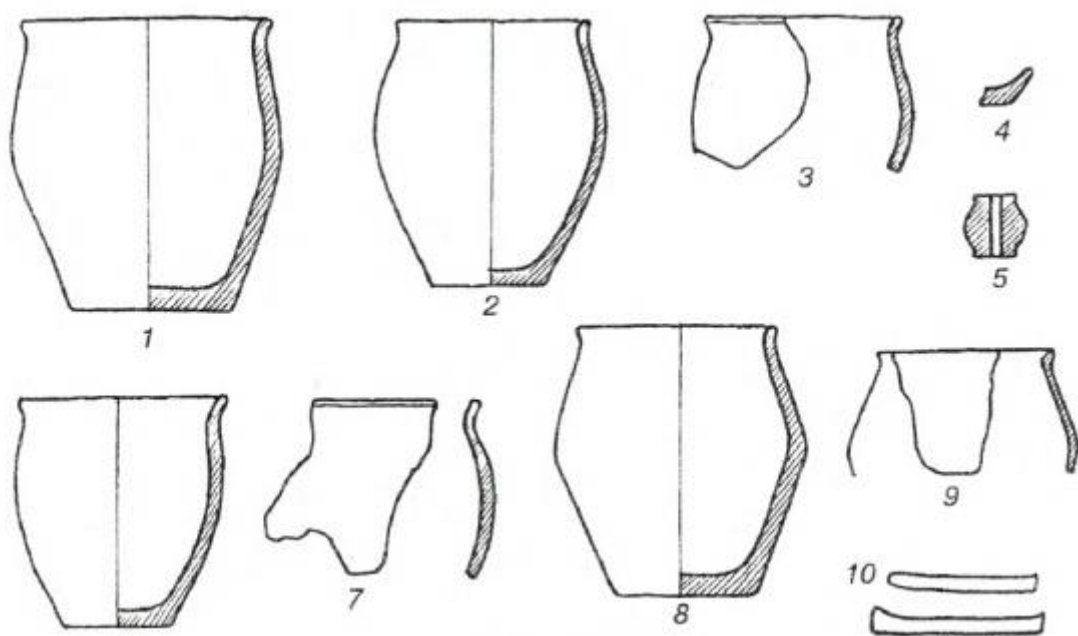

Рис 47. Ліпна пенківська кераміка з Тимченка. (за В. К. Міхеев.)

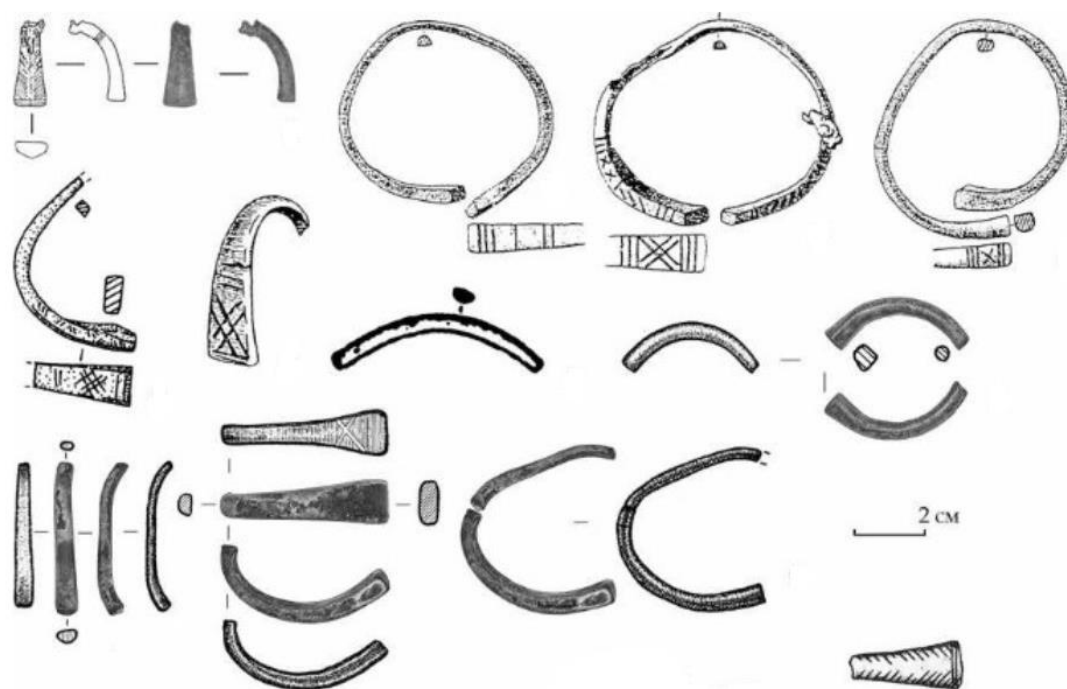

Рис. 48. Знахідки на території басейну Сіверського Дінця. (за В. К. Міхєєв.)

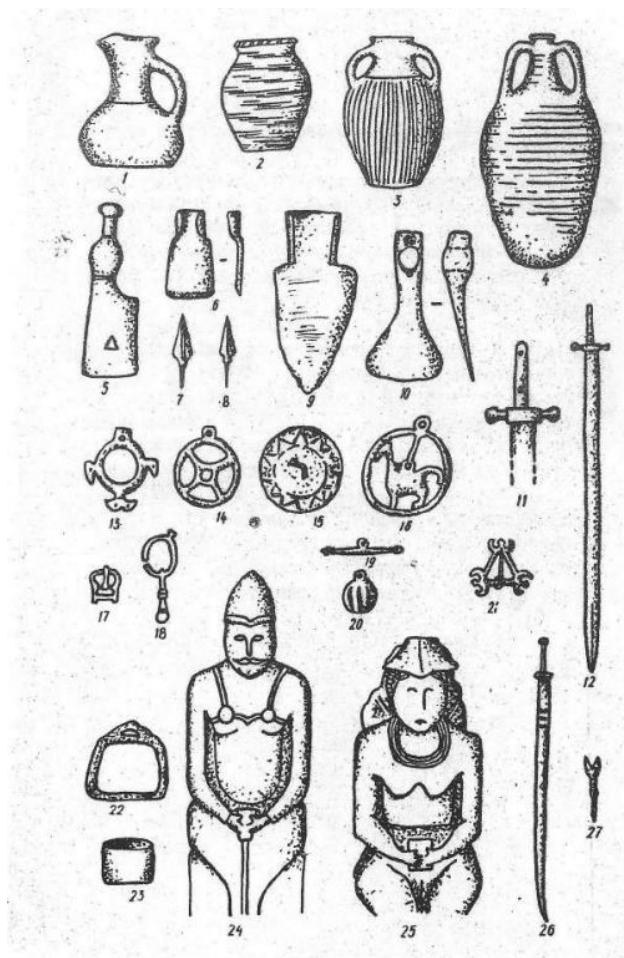

Рис. 50. Пам'ятники салтівської культури та культури пізніх кочівників (печеніги, торки, половці) (за Б. А. Шрамко.)

1-21 - вироби салтівської культури: 1-4 - глі няні судини (Верхній Салтов); 5 - бойова сокира (Верхній Салтов); 6 - мотижок (Верхній Салтов); 7,8 - залізні наконечники стріл (Верхній Салтов); 9- хе лезний наральник (городище Маяки); 10 - тісло (горо дища Маяки); 11,12 - шабля та її рукояточна частина (Первомайське); 13, 14 та 16 - бронзові підвіски (Верхній Салтов); 15 – бронзове дзеркало (Верхній Салтов); 17 та 21 - пряжки (Верхній Салтов); 18 бронзова сережка (Верхній Салтов); 19 і 20 туалетна приналежність та бронзовий бубонець (Верхній Салтов). 22-27 - пам'ятники пізніх кочівників: 22,23 та 27 - стремено, глиняний посуд і наконечник стріли з торцьких поховань біля д.Торської; 24, 25 - половецькі кам'яні статуї, що зображують чоловіка та жінку (з колекції Харківського державного університету); 26 - шабля з торцького поховання у хут. Марченки.

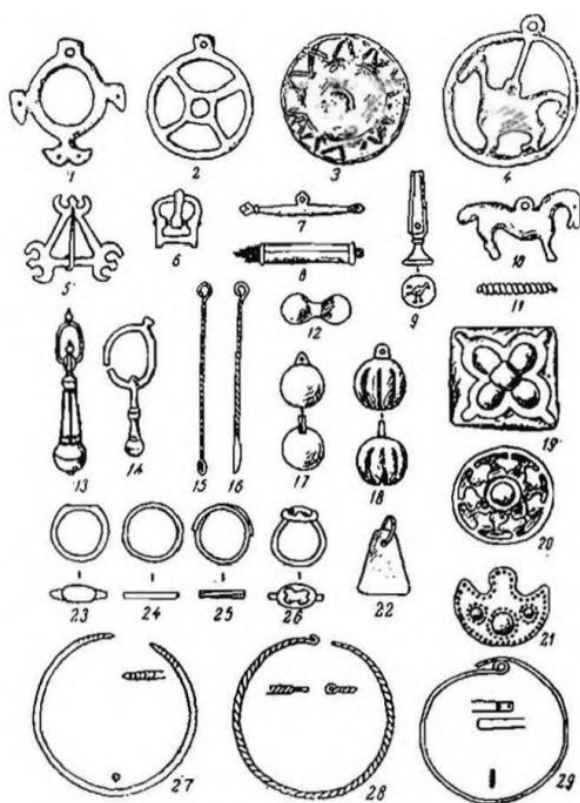

Рис. 51. Різні прикраси, туалетне приладдя, пряжки та підвісний. (за Б А Шрамко.)

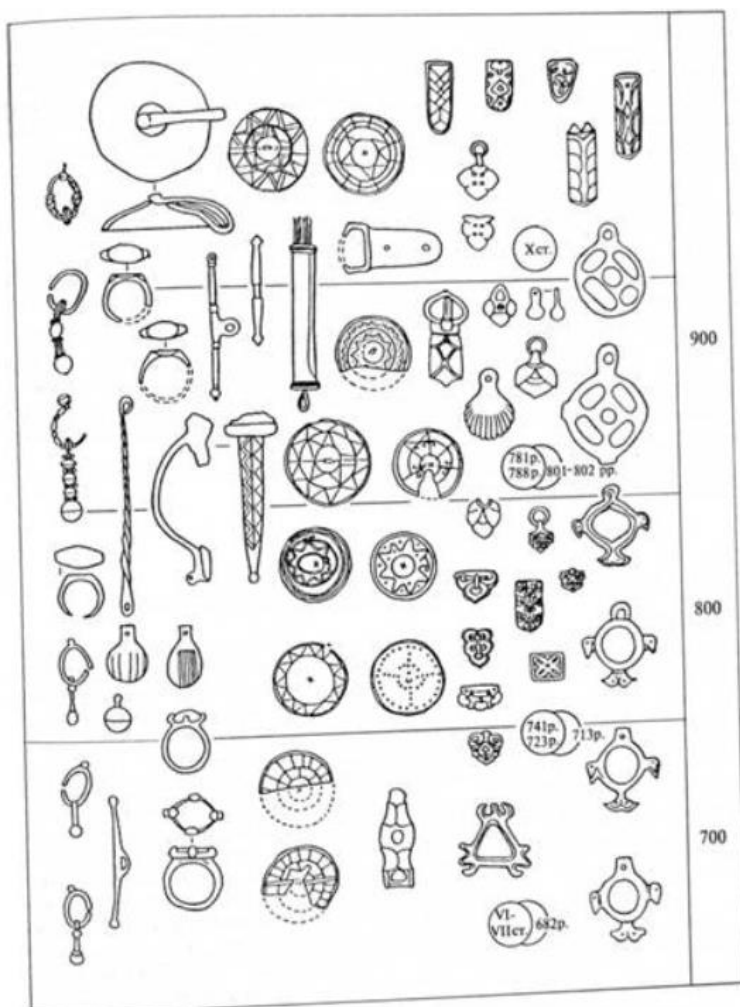

Рис 52. Прикраси салтівської культури. (за Б. А. Шрамко.)

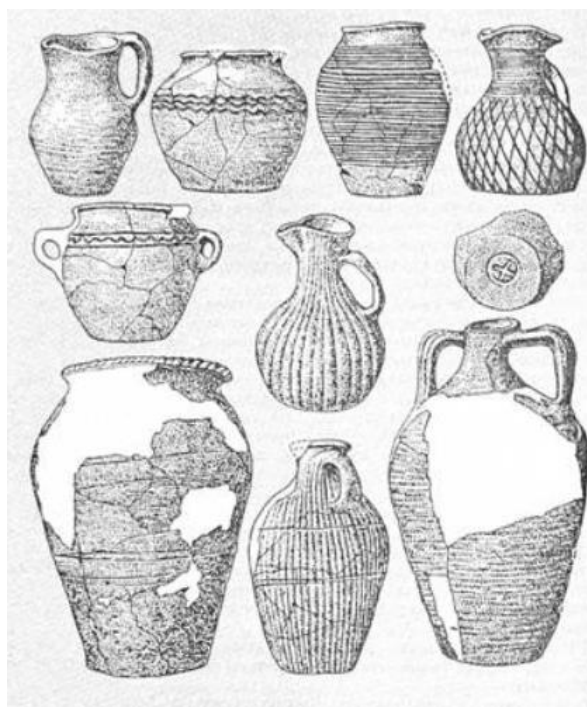

Рис. 53. Кераміка салтівської культури. (за Б. А. Шрамко.)

Рис. 54. Арабські дирхеми. (Скарб срібних саманідських дирхемів IX–X ст. з о. Хортиця. Джерело: Укрінформ, 2025.)

Рис. 55. Арабські дирхеми. (за В. А. Сидоренко, 2023, рис. 2/1–2/2.)

.)

Рис. 56.

Пам'ятник біля с. Гайдари (Зміїв курган). (Історія Зміївського краю)

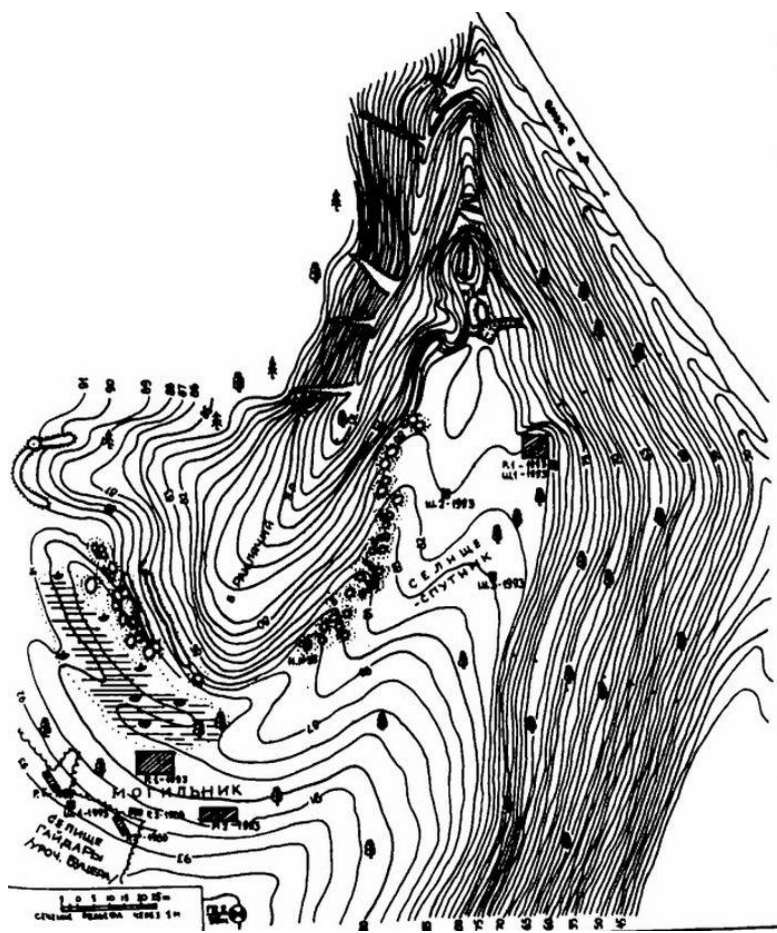

Рис. 57. План раскопок на Змиевом городище (за А. Г. Дьяченко)

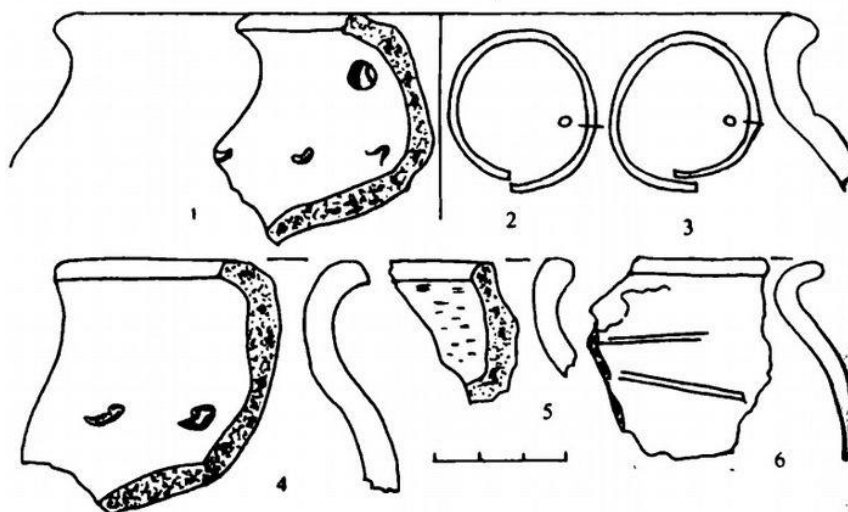

Рис. 58. Кераміка з дослідження пам'ятки «Зміївський курган». (А. Г. Дьяченко)